НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

КУЛЬТУРА СЛОВА

Випуск 83

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
Київ 2015

У збірнику представлено сучасну рецепцію теоретичної спадщини видатного мовознавця О. О. Потебні. Актуалізовано ключові проблеми праць дослідника в контексті теорії мовної діяльності та сучасної стилістики, зокрема мовної естетики, лінгвопоетики, аксіологічної семантики.

Висвітлено актуальні питання мови художніх творів (на матеріалі текстів Т. Шевченка, С. Воробкевича), епістолярію І. Багряного та А. Добрянського, а також сучасної лексикології, граматики, стилістики та культури української мови. Запропоновано оцінки явищ мовної практики, лексико-семантичних процесів в діахронному аспекті, соціолінгвістичних тенденцій в інформаційному просторі України. Уміщено практичні рекомендації щодо норм сучасного літературного слововжитку.

Збірник призначений для філологів, учителів-словесників, аспірантів, усіх, хто цікавиться питаннями сучасного життя української мови та її історії.

Адреса редакції
Інститут української мови
Національної академії наук України,
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001.
Тел.: 278-4281, 279-1885;
e-mail: kultura-slova@ukr.net

ISSN 0201-419

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНА СТИЛІСТИКА

МОВА І ЧАС

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ

НАШІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ: СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ

Світлана Єрмоленко

ЕСТЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ О. О. ПОТЕБНІ І СУЧАСНА СТИЛІСТИКА

Естетична концепція О. О. Потебні як невіддільна частина його теорії словесності ґрунтується на філософському осмисленні автором евристичної функції мови. Пор. часто цитоване дослідниками висловлення автора: «Мова це засіб не висловлювати готову думку, а створювати її». Зміст цього твердження, підкреслення зв'язку мови і думки повторюється в багатьох текстах Потебні, зокрема і в праці «Думка і мова»: «Мова – це засіб передавати не так істину вже готову, як відкривати досі невідому; щодо того, хто пізнає, – мова щось об'єктивне, щодо пізнаваного світу – суб'єктивне» (Потебня А. А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 59; далі – Мысль); «Сила людської думки не в тому, що слово викликає в свідомості колишні сприймання (це можливо і без слів), а в тому, що саме воно змушує людину користуватися скарбами свого минулого» (Мысль. – С. 143).

Наголошення на зв'язку мови (слова) і думки, на особливостях сприймання висловленої думки виявилося особливо плідним для філологічних досліджень другої половини XX ст., коли лінгвокогнітивні методи вивчення текстів актуалізували проблему семантики мовного знака, декодування, інтерпретації, рецепції текстів. Зокрема, літературознавці, розглядаючи «під мікроскопом» поетичний текст, звертаючи увагу на багаторівневу семантику кожного вислову, незалежно від його

образного чи необразного значення, послуговуються поняттям рецептивної поетики (Г. Д. Клочек). Лінгвостилісти оперують поняттями функціональної стилістики (найширше розуміння лінгвістичної стилістики, пов'язане із стилістичною функцією мовних одиниць, мовних засобів, моделюванням лексико-семантичних полів, вербалізацією концептів, встановленням співвідношення національної та індивідуальної мовної картини світу), а також стилістики тексту, лінгвопоетики тощо.

Для стилістики мовних засобів, або рівневої стилістики, характерне статичне розуміння стилю. Воно передбачає вибір, перелік мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних, словотвірних), які виконують певні стилістичні функції, мають стилістичне значення чи набувають його. Це значення переважно трактують як явище екстралінгвальне, не зумовлене семантикою і структурою власне мовної одиниці. Тому нібито й немає підстав виокремлювати стилістичний рівень серед інших структурних рівнів мовної системи. Однак, означуючи стиль як спосіб, тип мовомислення і мовотворення, наголошуємо, що стиль – явище динамічне, надто коли враховувати окреслене Олександром Потебнею співвідношення мови й думки, а також наявність у кожному слові, словосполученні, висловленні, тексті, певному творі зовнішньої і внутрішньої форм. Хоча вчений оперував поняттям 'форма', проте сутність явища, яке він аналізував, перебуваючи в науковому дискурсі XIX ст., має виразно семасіологічну природу, що й зумовлює у XX-XXI ст. інтерес дослідників функцій і стильових різновидів мови до філософських, лінгвопоетичних праць автора.

Внутрішню форму слова О. Потебня розглядав як спосіб передавання значення, як «вираження специфічного зв'язку образного представлення у слові і його абстрактного значення». Зовнішня форма слова – це його абстрактне значення, проектоване на семантику загальновживаного, наявного в загальномовному словнику слова. Розмежування внутрішньої і зовнішньої форм слова, за теорією О. Потебні, мотивоване особливістю сприймання, розуміння мови, якою спілкуються люди, тобто мови як діяльності. У розмові, на думку вченого, «кожний розуміє слово по-своєму, але зовнішня форма слова

пройнята об'єктивною думкою, незалежною від розуміння окремих осіб». Потебня послуговувався словом-поняттям *представленння*, тобто не 'уявлення', а саме «образ образу», як певне часткове, конкретне значення, що протиставляється загальному, абстрактному.

Поєднання в слові конкретного і абстрактного, або суб'єктивного і об'єктивного, значень стимулює розвиток думки. Думка розвивається, тчеться як у розмові, так і в сприйманні певного авторського тексту читачем, слухачем. Причому в безпосередньому спілкуванні, як зауважує Потебня, мова набуває стилістичної виразності на відміну від думання наодинці, де мова прихована. У розмові розкриваються внутрішні потенції думки, породженої сприйманим словом, реакцією на те, що слово буде зрозуміле співрозмовникові, знайде відгук (Мысль. – С. 141). Можливо, саме такого розуміння, відгуку на своє слово шукав Тарас Шевченко в своїх поезіях, коли не 'змальовував', не 'писав', а 'розмовляв' зі своїми читачами, ліричними персонажами, коли в мові-розмові бачив сакральну ознаку «людей як людей», коли «промовленим словом» наділяв усю навколишню природу. Мовотворчість Т. Шевченка засвідчує наявність поетичності в звичайній народно-розмовній мові. Саме про такий феномен мовної творчості йдеться в теорії словесності О. Потебні. Вчений робить висновок про те, що елементарна поетичність, образність окремих слів й усталених словосполучень, хоч і помітна, виразна, проте мізерна порівняно із здатністю слів створювати образи поєднанням як образних, так і необразних слів.

У лінгвопоетичних дослідженнях О. Потебні набувають розвитку поняття 'згущення (конденсація) думки' і 'розрідження думки': «Поетичний образ дає нам тільки можливість заступати велику кількість різноманітних думок відносно невеликими розумовими величинами... Цей процес можна назвати процесом згущення думки...» (Потебня А. А. Теоретическая поэтика. – М., 1990. – С. 100). У працях вченого зафіксовано й синонімічний термін 'конденсація'. Здатність поезії до згущення, конденсації змісту, як зауважує О. Потебня, спричиняє ускладнення людської думки і, як наслідок, – пришвидшення її руху. Таке згущення думки вчений спостерігає в семантиці прислів'їв,

багатьох слів, алегоричних образів, зміст яких співвідносний із змістом байок.

Семантика поетичного слова виявляє здатність не лише згущувати, а й розріджувати думку, сповільнювати її рух. Як приклад, наведемо характерне для поетичного мовомислення Тараса Шевченка згущення і розріджування думки. У початкових рядках поезії «Думка» – *Тече вода в синє море, / Та не витікає, / Шука козак свою долю, / А долі немає* – функція паралелізму, порівняння полягає в уповільненому русі висловлюваної образної думки. Наступний віршовий рядок – *Пішов козак світ за очі* – це ущільнення думки завдяки внутрішній формі усталеного вислову. Лексичний повтор у наступних рядках, супроводжуваний незвичною сполучуваністю слів, формує цілісний образ образу, в якому поєднуються процеси згущення й розріджування вербалізованої думки, внаслідок чого естетичне враження від поетичного висловлення посилюється: *Грає синє море, / Грає серце козацькеє ,/ А думка говорить: / «Куди ти йдеш, не спитавшись? / На кого покинув / Батька, неньку старенькую, / Молоду дівчину?».* Проілюстровані два протилежні процеси, властиві мові взагалі, тому що слово має не лише зовнішню, абстрактну, а також внутрішню форму як представлення, як образ образу, пор.: «Слово утворюється із суб'єктивного сприйняття і є відбитком не самого предмета, а його відображення в душі» (Мысль. – С. 59). У розглянутому прикладі можна бачити літературно-фольклорний архетип моря, переосмислений Кобзарем у зв'язку з невідомою долею козака в чужому світі, а також образ образу – мови-розмови, наскрізного для мовомислення поета, пор.: *Ні з ким буде поплакати, / Ні поговорити.*

Поетичний твір, на думку О. Потебні, відкриває нам досі невідомі сторони нашої власної душі, тобто зовнішнє спостереження передує внутрішньому сприйманню, визначає напрям розвитку думки. Один із важливих постулатів вченого – проведення аналогії між семантичною структурою слова і поетичним твором, який може бути таким складним текстом, як роман, або становити окремий вислів, афоризм, прислів'я, приказку, загадку. Всі ці тексти, міні-тексти належать до творів словесності, і особливість їхньої семантичної структури

визначається дією законів згущення, прискорення, або розрідження, уповільнення думки. Важливо наголосити на тому, що естетичне враження від вербалізованого образу – динамічне, пор.: «Художність образу і естетичність враження, як постійні ознаки мистецтва, є величиною дуже змінною» (Потебня О. Естетика і поетика слова: збірник. – К., 1985. – С. 373-374).

У теорії словесності О. Потебні закладено плідні ідеї про перетворення й розвиток думки автора й читача. Власне в сучасній стилістиці важливо розрізняти, з одного боку, стилістику декодування авторського тексту як спробу пізнати рух авторської думки, а з другого – стилістику сприймання, тобто два різні мисленнєво-творчі процеси, які передбачав і оцінював учений, пор. висловлювання, які обґрунтовують розрізнення таких стилістик аналізу тексту: «Поетичний образ щоразу, коли його сприймає і оживлює той, хто розуміє, говорить йому щось інше й більше, ніж те, що в образ безпосередньо закладено»; «Мистецтво – мова художника, і як за допомогою слова не можна передати іншому свою думку, а можна тільки пробудити в ньому його власну, так не можна її повідомити і в мистецькому творі; тому зміст цього твору (коли його завершено) розвивається уже не в митцеві, а в тих, хто розуміє. Слухач може значно краще, ніж мовець, розуміти, що заховано в слові, і читач може ліпше, ніж сам поет, осягнути ідею його твору. *Сутність, сила такого твору не в тому, як розумів його автор, а в тому, як він діє на читача чи глядача, тобто в невичерпному можливому його змісті* [виокремлення наше. – С. Є.]. Цей зміст, який ми проектуємо, вкладаємо в сам твір, насправді зумовлений його внутрішньою формою, але на це міг зовсім не розраховувати автор...».

У теорії словесності О. Потебні, в його розумінні внутрішньої і зовнішньої форми слова, в поясненні природи символу, природи поетичності і естетичності слова можна знайти пояснення того, як народжуються мовно-естетичні знаки культури, як вони прочитуються, сприймаються в різних суспільно-історичних умовах різними поколіннями.

Звертаємо увагу на цікаві міркування О. Потебні про те, що сучасні поети часто послуговуються образами образів,

створених митцями, які творили в попередні епохи, і це природньо, бо в такій наступності, коли в ту саму форму вкладається інший зміст, одна думка народжує іншу думку, виникають нові образи образів.

Справжній творець уміє досягти естетичного враження своїм самобутнім сприйманням значення слова й створенням нового змісту. Так, наприклад, у поезії «Слово» М. Вінграновського прочитуємо внутрішню форму слова-предиката *однаково* як знакової згущеної думки, викликаної твором Т. Шевченка «Мені однаково...». Про те, що це слово має внутрішню форму і для М. Вінграновського, і для читачів його поезії, свідчить також інший вислів *з* цього твору «*сущим, / І тим що будуть, що були*», проектовані на Шевченкові рядки *І мертвим, і живим, і ненарожденним*. Сучасний український поет уводить виділені слова в контекст сприймання невблаганного часу, який стирає пам'ять про народи, їхні культури, мови:

Прийшов (*час*) і став. І я побачив:
У погляді його сухім
Ніхто не любить і не плаче,
І не біжить ніхто, й не скаче, –
У ньому – ***однаково*** всім.
Усім ***однаково***: і *сущим,*
І тим що будуть, що були,
Однаково морям і пущам,
Словам безсмертним і вмирущим –
Нікому слави чи хули!..

Філософська категорія часу в текстах Т. Шевченка вербалізується в інших образах, в інших конкретно-чуттєвих формах, ніж у творі М. Вінграновського, де слово *час* персоніфікується, стає дійовою особою дискурсу. Проте саме згадані вище вислови, становлячи образи образів, засвідчують надчасову вартість мовно-естетичних знаків культури з їх сутнісною природою – внутрішньою формою і змістом думки.

Висловлені О. Потебнею ідеї щодо невичерпного змісту поетичного твору знаходять відгук у думці М. Бахтіна про природу естетичного поліфонічного слова: «Естетичний об'єкт

виростає на кордонах слів, на кордонах мови як такої. Митець ніби перемагає мову її ж власною мовною зброєю..».

Які кванти знання, почерпнуті з праць Потебні, актуальні для *сучасної стилістики*? Теорія функціональних стилів, ураховуючи думку Олександра Опанасовича про специфіку наукової і поетичної мови (прози і поезії), має бути доповнена диференціацією стилів не лише за прив’язаністю їх до суспільної функції мови, до узвичаєних дискурсів у певних комунікативних ситуаціях, а й розрізненням стилів за наявністю образів, протиставленням поняття і словесного образу.

У вченні О. Потебні втілено власне філологічний, цілісний, комплексний підхід до розуміння створених текстів, спрогнозовано різновекторні шляхи пізнання сутності мовного знака, особливості наукового і поетичного (художнього) мислення.

Категорії сучасної стилістики зазнають переосмислення, доповнення зокрема й під впливом філософії О. О. Потебні, в якій актуальними є питання взаємозв’язку мови і мислення, співвідношення поняття й поетичного образу, поглибленого розуміння значення слова, значення мови та її суспільних функцій.

Світлана Бибик

ЗНАКИ ПОВСЯКДЕННОЇ КУЛЬТУРИ В ТЕОРІЇ МОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ О. О. ПОТЕБНІ

Будь-яка національна літературна мова виходила з пелюшок побутового повсякдення, яке Олександр Опанасович Потебня означував як «прозаїчну стихію» (детальніше читайте працю «Думка і мова», розділ «Поезія. Проза. Згущення думки»). Ця метафора уміщує міркування про прозу як безобразну мову, тобто ідеалізовану та вивільнену від чуттєвості в номінуванні реалій довкілля, та про прозу як оповідь (розповідь). Водночас вона наштовхує на думку про наявність складного психологічного та лінгвального механізму прозової мовотворчості, виформовуваного в надрах розмовно-побутового повсякденного спілкування: «Не можна сказати,

коли починається проза, як не можна точно визначити час, з якого дитина починає бути юнаком» (Потебня А. А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 154; далі – Мысль).

Порівняння часової вісі розвитку мови і того, як вона «зростає», «складнішає» структурно і семантично, розширюється функціонально, з розвитком людини від дитинства до юності – це не єдине зіставлення, що допомагає авторові праці пояснити складне через прості, зрозумілі речі, усталені уявлення про світ навколо людини. «Знаки повсякденної культури» – це усе те, що є носієм інформації про довкілля: речі, предмети, художні, технічні, словесні витвори культури, звичаї, традиції поведінки під час обрядодій, а також складники щоденної рутинної діяльності людини в побуті (приготування їжі, прибирання у помешканні, одягання, ходіння на базар, у магазин, поїздка у транспорті, спілкування по телефону тощо). Отже, одні з цих знаків – природні, інші – функціональні, створені людиною для задоволення її потреб, треті – іконічні, семіотичні, четверті – словесні. Усі вони – результат певних узагальнень, домовленостей, а слово – ще й продукт складної внутрішньої пізнавальної, мисленнєвої діяльності.

Філософ-славіст був певен, що усна та писемна практика є свідченням будь-якого прогресу, окрім прогресу людської природи (Мысль. – С. 155). У зазначеній праці О. О. Потебня навів кілька зіставлень між знаками повсякденної культури і мовомисленнєвими операціями, що засвідчують різницю між розумовою та фізичною діяльністю.

Один із показових прикладів – це *практика рубання дров*. Спираючись на цей приклад, філософ доводить, що «слово – засіб утворення поняття, і притому не зовнішній, не такий, як витворені людиною засоби писати, *рубати дрова* тощо, а витворений самою природою людини і незамінний» (Мысль. – С. 116). Слово, за Потебнею, – діяльність, певна кількість суджень, а не один акт думки.

У його теорії слово засоційоване з *рукою*, що створює різноманітні машини (Мысль. – С. 116), з *ткацьким човником*, що тче думку (Мысль. – С. 117). Без такого засобу ні житейська, ні наукова, ні літературна думка не може існувати.

Ще один переконливий предметно-практичний приклад розумової діяльності – *гра в шахи*. Шаховому гравцеві «треба бачити перед собою *дошку з розташованими на ній фігурами*, щоб зробити ходи, відповідно до ігрової ситуації: як для нього спочатку невиразний і хисткий план стає чітким в міру його здійснення, так для того, хто мислить – думка, поступово оформлюючись у слова, розгортається як її *клубок* [виділення знаків повсякденної культури наше. – С. Б.]. Можна грати, не дивлячись на дошку, причому безпосереднє чуттєве сприйняття дошки та шашок замінюється спогадами» (Мысль. – С. 112). Отак, наприклад, у т. зв. «прозаїчній ситуації» «усне спонтанне наукове висловлення» шахова дошка (= жанрова рамка) та шахові / шашкові фігури, наділені певними властивостями діяти (= символічні мовні норми, зокрема й комунікативні з формулами-кліше), формують комунікативну ситуацію – мовна діяльність науковця. Він тримає у своїй мовній свідомості й актуалізує систему суджень, понять для оформлення певної інформації, ословлює свій акт аперцепції через ряд проведених аналітичних операцій. Останні оформлюються в синтаксичні структури, які саме в ситуації усного непідготовленого, спонтанного висловлення створюються за участю різнорідних засобів інтонації, паузації, силового режиму мови і манери вимови, допоміжних засобів міміки, жестів та сприйняття мовцем реакції адресата мови.

Мабуть, кожний із нас не раз помічав, що, коли людина висловлюється усно і спонтанно, то вона мимоволі робить певні паузи, повторюється, сама себе уточнює. Озвучений мисленнєвий процес подрібнений, у ньому ослаблені логічні і структурно-семантичні зв'язки. О. О. Потебня ці явища усної комунікації свого часу пояснював особливостями мовомисленнєвих операцій, коли слова, групи за смислом і граматично поєднаних слів стають вказівками на думку, на мисленнєву діяльність. Філософ зауважує, що за тих обставин, коли треба миттєво думати та діяти, наприклад, коли нас щось несподівано запитують (у зазначеній ситуації – спонтанні відповіді на питання і усні аналітичні виступи науковців), коли багато чого залежить від того, яка буде наша відповідь, людина до самої відповіді майже миттєво передумує багато чого: «людині

доступна безсловесна швидкість прийняття рішень» і тільки слово здатне оформити цю думку, удосконалити її у процесі сповільненого мислення (Мысль. – С. 117-118). Роздрібнення думки на сегменти, за потебнянським ученням, пояснюється тим, що людина як мисляча істота має вроджене «прагнення обійняти багато чого одним нероздільним пориванням думки» (Мысль. – С. 118). Тільки поступово осолвлюючи усвідомлене і самоусвідомлене ми рухаємося до мети – висловити ідею, словесно оформити своє ставлення до чого-небудь, свої спостереження тощо. Оця ослабленість, сповільненість мовомисленнєвих операцій ослаблює насамперед граматичну нормативність усного спонтанного наукового висловлення.

Олександр Потебня не обійшов увагою такої важливої для усної практики конструкції, як «Я думаю, що» (подаємо приклади з реальної сучасної практики: ***І я думаю / що*** *саме асоціативно-семантичне поле Чорнобиля видається ширшим*; ***Я думаю / що*** *в дисертації цікаво поєднано підхід власне когнітивний в тому плані / власне з описовим*). З приводу такого кліше він відзначав: «Якщо я говорю: «Я думаю те-те», то це може означати, що я прикладаю таку ось мою думку, яка у певну мить поглинала усю мою чуттєву діяльність, до безперервного ряду чуттєвого сприймання, думок, почуттів, прагнень, що складають моє *я*; це значить, що я аперципую згадану думку своїм *я*, з якого у цю хвилину може бути у свідомості зовсім небагато» (Мысль. – С. 119). Отже, якщо спроектувати норми писемної практики на норми усної мови, то останні видаються нам ніби ослабнені; спонтанна комунікація може засвідчувати слабкість норм усного наукового висловлення. Тобто існує реальна діалектика суперечностей між символічністю (силою, традиційністю) книжної літературної мови та слабкістю її норм в усній формі реалізації. При цьому ця ослабленість є якісною властивістю усної літературної спонтанної мови.

Таких пізнаних і непізнаних особливостей людської мови дуже багато, усі вони підпорядковані закономірностям людської природи, що аналогічна закономірностям природи всесвіту. Багато з них в арсеналі елементарних знань сучасної освіченої людини. Наприклад, ми знаємо, що небесне тіло, комета, рухається по своїй траєкторії, за тими точками, які вона

в різний час займала на небі відповідно до законів небесного руху; їх вона закономірно повторює. Таку ж послідовність, як зауважує О. О. Потебня, тобто природою задану, описує крива нашого мислення «в душі». А прикладів унаочнення цього складного процесу через зіставлення його з усталеними знаками повсякденної культури дослідник наводить багато, що й допомагає йому пояснити абстрактне через конкретно-практичне, що складає основу життєвого досвіду людини.

Олена Маленко

НАУКОВИЙ ДИСКУРС О. О. ПОТЕБНІ: СЛОВО І ТВОРЧІСТЬ

Засади наукового осмислення феномену словесної творчості загалом і поетичної мови зокрема було закладено в першій половині XIX століття. Спираючись на національний фольклорний і літературний контекст, представники тогочасного європейського мовознавства намагалися з'ясувати природу словесної діяльності; поєднуючи набуті знання традиційної поетики й суголосного часові лінгвістичного вчення, прагнули виявити історичні й естетичні закономірності у формуванні національного художнього мислення (і, відповідно, поетичної мови).

Дослідники поетики виокремлювали художню мову як одну з основних форм реалізації творчого задуму письменника відповідно до його світоглядних, естетичних, стильових домінант. На теренах східнослов'янської філологічної думки саме наукова діяльність О. О. Потебні була спрямована на формування основних ідей лінгвістичної «теорії словесності», започаткування теоретичної поетики як специфічної ділянки мовознавства.

Історичний підхід до вивчення всіх рівнів мови та її функціонування став для О. О. Потебні основним вектором у його мовознавчих теоріях. Саме тому контекст художньої мови і слово в ньому корелюють у його вченні з розвитком і станом загальнонародної мови.

Погляди О. О. Потебні на художню мову, її природу, сутність, образно-символічний та лексико-семантичний потенціал вплинули в подальшому на появу численних лінгвопоетичних шкіл і практик, які осмислювали ідеї вченого відповідно до свого часу й розвитку філософсько-естетичної та лінгвістичної думки. Власне, від часу появи фундаментальних праць із теорії словесності Олександра Потебні, зазначає В. С. Калашник, і можна говорити про поетичну мову як «спеціальний об'єкт наукового дослідження на ґрунті усвідомлення мистецтва поезії не лише як однієї з форм духовної діяльності людини, але і як засобу духовно-практичного пізнання світу» (Калашник В. С. Мова поезії і картина світу // Лінгвістичні дослідження. – 2003. – С. 30-35).

Розуміючи мову як безперервну творчість, отже, визнаючи її (мови) динамічність, еволюційність, креативність, О. О. Потебня екстраполював ці ознаки й на художню мову, маніфестуючи слово як першоелемент і мови, і поетичної творчості. Розмежовуючи мову (langage) і мовлення (parole), вчений прагнув виявити не лише їхні відмінні риси, а й спільні; узагальнити ті принципи, що забезпечують органічний синкретизм цих явищ. У такому онтологічному річищі Потебня позиціонував своє розуміння художньої, зокрема поетичної мови, як ситуативного мовленнєвого акту, змістове наповнення якого щоразу може бути іншим, акцентував на смисловій залежності поетичного слова від контексту. Саме контекст детермінує народження нового сенсу в слові, виявляючи закладений у ньому безмежний інтерпретаційний потенціал: «Якою б частиною мови не було не лише метафоричне, а й взагалі будь-яке алегоричне слово, його алегоричність розпізнається тільки з контексту. <...> Взагалі всяке значення розпізнається тільки з контексту» (Потебня А. А. Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. – Х., 1905. – С. 267; далі – Из записок).

Надаючи контексту значних преференцій у реалізації смислових можливостей поетичного слова, О. О. Потебня, наслідуючи В. Гумбольдта, пов'язував їх також із особливостями ментального сприймання мовних знаків кожним конкретним народом, навіть кожним поколінням, диференціюючи тим

самим суб'єктивне й об'єктивне в мові і мовленні, усвідомлюючи пріоритетність все ж об'єктивного: «Кожний розуміє слово по-своєму, але зовнішня форма слова просякнута об'єктивною думкою, незалежно від розуміння окремих осіб» (Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 106; далі – Эстетика). Точкою ж перетину об'єктивного й суб'єктивного в художньому освоєнні дійсності є, на думку мовознавця, внутрішня форма слова і, за аналогією, внутрішня форма художнього твору. Ця внутрішня форма – це певний мікрокосм, який характеризується цілісністю, органічністю, системністю (Из записок. – С. 110).

У цих міркуваннях знаходимо відгомін уявлень Г. С. Сковороди; 1) про природу слова, зокрема розрізнення в мовному знакові ексформи (зовнішньої форми) та інформи (внутрішньої форми), які суттєво відмінні, 2) про заховані у внутрішній формі мовного знака глибинні, істинні смисли, що живлять слово (Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвософських учень. – К., 2008. – С. 193). Хоча Г. С. Сковорода розглядав генезу біблійного слова з його закодованою символікою, отже втаємниченим сенсом, доступним для розуміння лише посвяченим в таїну священного змісту, йому вдалося наблизитися до ідеї невичерпності семантичних ресурсів слова в межах сакрального (тобто не побутового, звичайного) контексту, яким врешті є і контекст поетичного твору.

За О. О. Потебнею, внутрішня форма слова зумовлює народження поетичного образу, внутрішня форма твору детермінує його змістовність. Густав Шпет, досліджуючи феномен внутрішньої форми і наслідуючи ідеї О. О. Потебні, на початку XX ст. зазначав, що саме внутрішня форма, як алгоритм, здатна «розкрити відповідну організацію «смислу» в його конкретному діалектичному процесі» (Шпет Г. Внутренняя форма слова: Этюды и вариации на темы В. Гумбольдта. – М., 1927. – С. 141). Поетична мова – це «внутрішньо цілісна система, що виявляє себе у будь-якому поетичному творі. Твір же є продуктом певного цілеспрямованого творення, тобто словесної творчості, керованої не прагматичною метою, а внутрішньою ідеєю самої творчості... І ніщо інше, як ця

цілеспрямованість, визначає вражаючу нас єдність і цілісність» (Там само, С. 142).

Однак рух до єдності внутрішньої і зовнішньої форми в художньому відбитті дійсності також позначений як об'єктивністю, так і суб'єктивністю, зумовленою особистісними характеристиками автора, який створює поетичний контекст, і відповідними рівнями читача-реципієнта. Тож важливими сенсотвірними й структурними факторами художньої мови О. О. Потебня вважав (крім поетичної традиції) умови референтно-рецептивного дуалізму автора й читача. Ці міркування вченого відкривають шлях до усвідомлення процесів «внутрішнього руху художньої думки», яка народжується у свідомості автора, матеріалізується в тексті словом і викликає відповідну внутрішню діяльність читача – творення власних сенсів поетичного слова (Палиевский П. В. Внутренняя структура образа // Теория литературы. – М., 1962. – С. 58-74).

Усвідомлення прагматики художньої думки наблизило О. О. Потебню до розуміння антропоцентричних засад мовотворчості: автор, митець кодує в тексті систему універсальних й особистих цінностей, сформованих суспільством, часом, світоглядно-естетичними факторами. Споживачем художнього твору також є людина, яка декодує смисли відповідно до власного інтелектуального ресурсу й загальної еволюції пізнання.

О. О. Потебня був переконаний, що сама природа мови, її історичний розвиток стають для художньої мови підґрунтям поетичної образності: «Немає такого стану мови, за яким слово... не могло б отримати поетичного значення» (Эстетика. – С. 106). Власне, художня мова максимально актуалізує поетичні потенції слова, накопичені в ньому впродовж історичної еволюції. Поетичний же потенціал слова насамперед реалізує діалектичне співвідношення образного й без*о*бразного в його (слова) семантичній структурі, виявляючи динамічну кореляцію між значенням (змістом), внутрішньою формою і зовнішньою. Саме це співвідношення й становить сутність наукового розуміння О. О. Потебні художньої мови,

виголошення її естетичної ваги та специфічності порівняно із мовою загалом.

Поставивши акцент на естетичній вартості «образного» слова, вчений при цьому переконливо демонструє шлях народження поетичності в слові «безобразному», яке, потрапивши до художнього контексту, здатне реалізувати безліч естетичних функцій: «Елементарна поетичність мови, тобто образність деяких слів і сталих сполучень, якою б не була вона помітною, ніщо порівняно із здатністю мови створювати образність із сполучень слів, однаково образних чи безобразних» (Из записок. – С. 104).

Актуальним і перспективним виявилося міркування О. О. Потебні про зв’язок художньої мови, поетичного мислення взагалі з ментальними традиціями сприймання знакових кодів. Рецептивна практика етносу є, на думку вченого, посередником між поетичним мисленням і дійсністю, фактором впливу на лексико-граматичну структуру художньої мови (Из записок. – С. 66-67), на формування її різнорівневого семантичного потенціалу – денотативного, сигніфікативного, образно-символічного, емотивно-оцінного, експресивного.

Розуміння поетичного мислення, що ґрунтується на ресурсах образної свідомості людини і процесах поетичного узагальнення, неможливе без усвідомлення механізмів творення образних значень слова на підставі перенесення ознак одних реалій на інші. Поетичний перенос, що складає основу художньої мови, здатний, на думку О. О. Потебні, вербалізувати широкий діапазон переживань і вражень людини, унаочнити її образно-асоціативне відображення світу.

Продуктом художнього мислення людини, її поетичного світосприймання вчений вважав тропи, які досліджував з погляду історичної еволюції, доводячи, що їх природа вкорінена в образній структурі слова і що багато з них передували появі абстрактних понять.

Положення О. О. Потебні щодо феномену поетичної мови й поетичної творчості виявилися перспективними для подальших наукових студій з теорії словесності, які з часом довели істинність багатьох передбачень ученого щодо генези поетичного мислення і мовлення у площині національної свідомості; залежності

змістового та емотивно-оцінного параметрів образного слова від умов не лише контексту, а й етноментальних засад, культурної традиції, часу, простору; ролі реципієнта в реалізації образно-семантичного потенціалу слова.

Костянтин Голобородько

ПРИРОДА І МОВА В НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ О. О. ПОТЕБНІ

У сформованій філософсько-лінгвістичній концепції О. О. Потебня аргументовано доводить, що природа мови суспільна, а слово – не лише продукт індивідуальної свідомості. Учений переконливо обстоює думку: мову творить народ, мова – породження «народного духу», мову формує національна специфіка народу.

Основні науково-теоретичні положення, коментарі й міркування О. О. Потебні викладені в його магістерській дисертації «О некоторых символах в славянской народной поэзии», у наукових працях «О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий», «Из записок по русской грамматике», «Мысль и язык», «Объяснение малорусских и сродных народных песен», «Из лекции по теории словесности», «Из записок по теории словесности». У цих працях визначено роль мови в таких сферах людського пізнання, як наука і мистецтво, наука і поезія. Його увагу привертає інтерпретація глибинної взаємозумовленості думки і мови, народу і мови, довкілля й образу, мови й природи. Цікавими і пізнавальними є приклади з українських фольклорних і літературних творів, у яких подано описи, панорамно-пейзажні або фрагментарні замальовки української природи.

За енциклопедичним тлумаченням, природа є поняття філософії та природознавства, у його змісті об'єктивоване велике ціле, тобто все, що існує, увесь світ як безкінечне багатоманіття його конкретних проявів. Отже, поняття *природа* корелює з категоріями *буття, реальність, універсум, всесвіт, космос*, що позначають сукупність усього наявного разом з

людиною. З розвитком природознавства чіткіше окреслився його основний об’єкт – здебільшого природа у вузькому розумінні (довкілля, що оточує людину). У часи ж О. О. Потебні природознавство – «філософія природи», еталоном якої була натурфілософія, що орієнтувалася на фундаментальні науки.

За сучасним науковим визначенням, природа – усе наявне та його внутрішня структура і система. У працях же філософа простежуємо, що природа – це первісне й цивілізаційне середовище існування людини. О. О. Потебня наводить перспективну думку В. Гумбольдта: «Перенести в країну ідей усю природу, тобто зрівняти за обсягом зміст свого досвіду зі світом: з’єднати усю велику масу уривчастих явищ у нероздільну єдність<...> така кінцева мета розумових зусиль людини» (Потебня А. А. Мысль и язык. – М., 1990. – С. 22–24; далі – Мысль). Природа імпонує людині, а людина звільняється від тиску природи тією мірою, як за посередництва мови складає зовнішні явища в систему та осмислює їх, пов’язуючи з подіями свого духовного життя (Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – М., 1990. – С. 46; далі – Из лекций). Специфічне сприйняття природи може бути зумовлене не лише крізь призму внутрішнього світу певної особистості, а й залежатиме від історичної епохи: «поняття об’єктивного та суб’єктивного відносні, і, без сумніву, настане час, коли те, що нам уявляється властивістю самої природи, стане тільки особливістю погляду нашого часу» (Из лекций. – С. 47).

Обмірковуючи взаємодію природи й мистецтва, О. О. Потебня також цитує В. Гумбольдта: «Не можна сказати, що зображені живописцем плоди кращі від природних. Взагалі, природа прекрасна лише настільки, наскільки фантазія уявляє її прекрасною. Не можна сказати, що контури в природі менш досконалі, що кольори менш живі і різниця лише в тому, що дійсність діє на почуття, а мистецтво на фантазію, що перша дає суворі і різкі обриси, а друге – хоча і визначене, але водночас і безкінечне» (Мысль. – С. 21). Олександр Потебня зазначає дві властивості мистецтва: «а) особливість його дії на людину порівнюється з дією природи (навіть у звичайному сенсі цього слова) і б) спільне існування в кожному художньому творі протилежних якостей» (Мысль. – С. 31). Низка явищ природи й

людського життя має певний набір ознак, які в безпосередньому сприйнятті мають нейтральний характер, а «художня творчість, залишаючись цілком вірною природі, розчленовує її явища, так що, по-перше, кожне мистецтво бере на свою долю лише одну відому сторону предметів, <…> по-друге, кожний окремий твір опускає чимало не характерних властивостей предметів» (Мысль. – С. 32). Митець, з погляду Потебні, наголошує на одних рисах, мінімізує або приховує інші. У результаті такої індивідуально-творчої діяльності «мистецтво облагороджує і прикрашає природу, і ідеал має таке значення, яке вивищується над дійсністю» (Мысль. – С. 31).

Роль людини-митця у вербальних і невербальних мистецтвах для О. О. Потебні є безсумнівною і визначальною: «Відомо, що змістом народної поезії є не природа, а людина, тобто, те, що найважливіше у світі для людини» (Мысль. – С. 45). Учений-мовознавець наводить рядки з українських пісень: *Летів крячок на той бочок, / Жалібненько крикнув, / Горе ж мені на чужині, / Що я не привикнув.* Або: *Під горою високою / Голуби літають; / Я розкоші не зазнаю, / А літа минають.* У них змальовано картини природи, людей оточує ландшафт не з артистичних міркувань: «у поезії на тому етапі її життя, до якої належать приклади, подібні наведеним, необхідність починати з природи існує незалежно від свідомості і намірів, і тому непорушна: вона, так би мовити, розмах думки, без якої не існувала б і сама думка» (Мысль. – С. 45).

Перед О. О. Потебнею постають питання: «чому з багатьох наявних сприйняттів зовнішньої природи думка звертається до тих, а не інших, чому в цьому випадку співець виражає у слові політ птаха, а не інший предмет» (Мысль. – С. 45). Саме явища природи, які оточують людину-творця, передають стан внутрішнього світу, душі, репрезентують виміри свідомості. Особливого, нерідко магічного, значення набувають у мовомисленні людини природні стихії. «У старовину, – зазначає О. О. Потебня, – поширено було вірування, що моральні якості людини залежать від переважання однієї із стихій, із яких він створений». Він покликається на думку М. Костомарова, який пов’язує характеристику людини зі стихією: «від землі тіло: та людина темна, неговірка; від моря

кров в людині, і вона прохолодна, і від вогню – жар: та людина сердита, від каменя кістка: та людина жадібна, немилосердна» (Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов русского народа // Современник.– 1860. – № 10. – С. 523).

Поняття стихії О. О. Потебня екстраполює на слово, художній і поетичний твори із лінгвофілософськими паралелями і коментарями: і в поетичному, відповідно, взагалі художньому творі «є ті ж самі стихії, що і в слові: зміст (або ідея), що відповідає чуттєвому образу або розвинутому з нього поняттю; внутрішня форма, образ, який указує на цей зміст, відповідає уявленню (яке теж має значення тільки як символ, натяк на відому сукупність чуттєвих сприйняттів, або на поняття), і, нарешті, зовнішня форма, у якій об'єктивується художній образ. Різниця між зовнішньою формою слова (звуком) і поетичним твором така, що в останньому як реалізації більш складної душевної діяльності, зовнішня форма більшою мірою є виразником думки» (Мысль. – С. 26).

Стихії природи О. О. Потебня розуміє не лише узагальнено, а й конкретизовано. Наприклад, стихія землі постає в контексті про поезію, художньо-образному світобаченні про єдність землі й неба. Дослідник звертається до міфологічної творчості про море, кита, землю і стверджує, що «панування поезії можливе лише тоді, коли, наприклад, земля закінчується для нас там, де вона сходиться з небом, коли майже цілком неможливе питання, на чому тримається море, по якому пливе кит, що носить землю та ін.» (Мысль. – С. 39).

Близькою до стихії землі є стихія каменя, яку О. О. Потебня ілюструє прикладом з народної творчості: «Сукупість усвідомлювалась в образі каменя, кістки, пенька, предметів міцно зв'язаних, ущільнених взагалі і чогось твердого… Наведений тут зв'язок уявлень каменя – кістки й жадібності цілком народний, тому що це підтверджується мовою, яка надає доволі прикладів переходу значення від каменя і кістки до жадібності» (Мысль. – С. 41).

Символічний образ води О. О. Потебня інтерпретує зі слів української народної пісні: *Чиста вода тече в чистій річці, а вірне кохання у вірному серці* (Потебня А. А. Из записок, по теории словесности. – М., 1890. – С. 149; далі – Из записок).

«Образ питної води (наскільки він виражений у словах) не може бути, однак, зовнішньою формою думки про кохання, – роз'яснює Потебня відношення води до любові. – Зовнішнє та довільне… Законний зв'язок між водою та любов'ю буде лише тоді, коли, наприклад, у свідомості буде знаходитися зв'язок світла, як одного з епітетів води, з любов'ю. Це третя ланка, що зв'язує дві перші, є сама внутрішня форма, інакше – символічне значення вираженого першим двовіршем образу води» (Из записок. – С. 149).

Привертає увагу й коментар до одного з мікроконтекстів українського календарно-обрядового фольклору, де дослідник розмежовує міфічне світоспостереження, згідно з яким сонце – це а) 'реальний світ, дійсність', б) 'жива, розумно і доцільно діяльна істота' (Из записок. – С. 309). Цитований матеріал дає можливість поглибити пояснення зв'язку між внутрішньою формою, змістом, звуковим комплексом і образним, художньо-творчим осмисленням реалій природи, пор.: ***Кроковеє колесо*** */ Вище тину стояло, / Много дива видало. / Чи бачило, колесо / Куди* ***милий*** *поїхав? / – За ним трава* ***зелена*** */ І діброва* ***весела****. –* ***Кроковеє колесо*** */ Вище тину стояло, / Много дива видало. / Чи бачило, колесо / Куди* ***нелюб*** *поїхав? / – За ним трава* ***полягла*** */ І діброва* ***загула****.* Його О. О. Потебня пояснює так: «Можна собі уявити, що цю пісню хто-небудь зрозуміє в буквальному сенсі, тобто не зрозуміє її зовсім. Усі ознаки того, що зображено тут, усе те, що стає згодом зовнішньою формою, буде схоплено душею, а між тим вийде безглуздя: шафранне колесо, яке дивиться з-над тину? Але нехай ця нісенітниця отримає внутрішню форму, і від пісні повіє на нас весною природи та дівочого життя. Це жовте колесо – сонце; сонце дивиться зверху і бачить багато дива. Воно розповідає співачці, що там, куди поїхав її милий, зазеленіла трава і повеселішала діброва» (Мысль. – С. 26).

Отже, О. О. Потебня в студіях про природу й мову тлумачить складні процеси мовомислення, коментує паралелі, подає етимологію слів, наводить приклади порівнянь, епітетів та інших тропів. Його ідеї привертають увагу вже не одне покоління мовознавців. І кожен, хто, до них звертається, знаходить твердження, співзвучні з його науковими ідеями.

Ангеліна Пономаренко

ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ ЯК «ПРЕДТЕЧА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ» У РЕЦЕПЦІЇ ВІКТОРА УЖЧЕНКА

Жодне вагоме фразеологічне дослідження нині не можна уявити без аналізу та цитування праць Олександра Потебні. А Віктора Ужченка називають найчастіше цитованим автором у дисертаційних роботах із лексико-фразеологічної проблематики останніх десятиліть. До того ж, науковий шлях майбутнього засновника Луганської фразеологічної школи почався в Харківському університеті, з яким була пов'язана доля фундатора Харківської філологічної школи Олександра Потебні. Заглибленість у живомовну стихію, етимологічні розвідки з фразеології на загальнослов'янському тлі, увага до проблем лінгвокультурології, етнолінгвістики – не лише в цьому перегук наукових рецепцій «предтечі української фразеології» та відомого сучасного фразеолога.

В. С. Калашник у статті «Фразеологічна школа професора Віктора Ужченка в українському мовознавстві кінця XX – початку XXI ст.» (Лінгвістика, 2013, №1) стверджує, що ще кандидатська дисертація «Фразеологія творів Остапа Вишні» засвідчила вірність молодого лінгвіста науковим традиціям О. Потебні, яку він зберігав упродовж усього життя. Засновникові Луганської фразеологічної школи Вікторові Дмитровичу Ужченку, як зазначено у публікації С.П. Бибик «Пам'яті колеги» (Культура слова. – Вип. 73. – К., 2010), належить понад 200 статей, монографії, словники, підручники з української фразеології: «Українська фразеологія» (1990, у співавторстві з Л. Г. Авксентьєвим), «Східноукраїнська фразеологія» (2003), «Фразеологія української мови» (2007, у співавторстві з Д. В. Ужченком), «Образи рідної мови» (1999), «Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу» (1997), «Фразеологічний словник української мови» (1998, у співавторстві з Д. В. Ужченком), «Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу» (2000 та ін. видання до 2005 року, у співавторстві з Д. В. Ужченком),

«Народження і життя фразеологізму» (1988) та ін. В одній із вищезазначених праць – підручнику «Фразеологія української мови» (автори В.Д.Ужченко та Д.В. Ужченко) – підрозділ має назву «О. Потебня як предтеча української фразеології». У цьому дослідженні зроблено спробу окреслити найважливіші точки дотику лінгво-філософського вчення О. Потебні до витоків української фразеології.

Проблема фразеологічного значення, так як і «досконалого» («неконфліктного») визначення фразеологічної одиниці, – одна з найскладніших не лише у фразеології, а й у мовознавстві загалом. Розмірковування над цими питаннями ми знаходимо й у працях О. Потебні, який зокрема подав дефініцію приповідки. На думку В. Ужченка, те, що засновник Харківської філологічної школи називав «приповідкою», «приказкою» чи «постійним сполученням слів», нині називається «фразеологізмом», «ідіомою», «фразеологічною одиницею» тощо. Приповідка, за визначенням О. Потебні, – це поетичний, тобто інакомовний, образ не складного зчеплення осіб і дій, а одного з елементів цього зчеплення, отже, окремо взятої особи, властивості, дії (ми б зараз сказали про фразеологію у вузькому розумінні). Приповідка (в оригіналі «поговорка» – «термін, штучно створений людьми книжними»), констатує вчений, – це «елемент байки чи прислів’я, що почасти походив із прислів’я і байки як рештка, згущення їх, почасти недорозвинувся до них» (Потебня А.А. Изъ лекцій по теоріи словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – Х., 1894. – С. 108 – 109).

У часто цитованій фразеологами праці «З лекцій теорії словесності: Байка. Прислів’я. Приповідка» відображені погляди О. Потебні на природу слова, його співвіднесення з думкою, успадкування внутрішньої форми від ширших контекстів до вужчих, а відтак – до слова. В. Ужченко акцентує на тому, що констатований «процес згущення думки» в ланцюгу байка – прислів’я – приповідка – слово, утворення приповідок безпосередньо з прислів’їв (*на похиле дерево кози скачуть – похиле дерево*) на багато років визначив домінантний напрям при етимологізації численних ідіом-дериватем – від ширшого до вужчого контексту: *ложка дьогтю – ложка дьогтю в бочці меду; хапатися за соломинку, рятівна*

соломинка – потопаючий хапається за соломинку (О. Бабкін, М. Демський, Л. Скрипник та ін.). А. П. Коваль визначить це явище як «скорочення фразеологізмів (тих, що складаються з двох частин), унаслідок чого залишається лише перша частина як натяк, як знак фразеологізму з певним усталеним змістом». В.Д. Ужченко це назвав прийомом, пов'язаним зі зміною компонентного складу фразеологізмів (розширення компонентного складу фразеологічної одиниці, скорочення і заміна компонента фразеологізму іншим словом). Поняття «скорочення чи згущення прислів'їв» (Там само. – С. 111) на означення одного із шляхів утворення нових усталених висловів вживає і О. Потебня.

Українські приповідки приваблювали не лише Потебню-дослідника. Г. Їжакевич звернула увагу на те, що в епістолярному жанрі вчений послуговується українськими фразеологічними зворотами, зокрема *матері його ковінька; от знатимеш, як; згадайте у добру годину; щоб дома не журились; поминайте в добрий час;* експресивні усталені вислови органічно вплітаються у тканину його текстів.

О.О. Русов, що підготував до друку уривки перекладу «Одіссеї» українською мовою, знайдені в архіві О. Потебні, написав до них передмову, в якій зауважив, що, працюючи над перекладом «Одіссеї», О. Потебня робив виписки слів, виразів, речень (їх близько 2500), які могли б знадобитися для передачі назв предметів, дій, епітетів, означень, характеристик. Серед них – стійкі словосполучення, що вживаються в народній поезії (*ґвалт зчинити, раду складати, у славу вбитися, неславу зложити, сльози роняти, словами мастити, жалю серцю завдавати* та ін.), які належать до української безеквівалентної ідіоматики. Значну увагу О. Потебня приділяв синонімічним засобам української мови, у яких одним із членів ряду чи обома були фразеологічні звороти (*аж страх розбирає – торопію, була до вподоби – подобалася, в душі замишляючи злеє – каверзуючи злеє у серці, добро замишляючи в серці – в думках до нього зичлива, світло згасила очей – позбавила світла* та ін.) і які б йому могли слугувати в перекладі «Одіссеї» українською мовою. До речі, цікаві приклади фразеологічних синонімів знаходимо у його праці «З лекцій теорії словесності: Байка.

Прислів'я. Приповідка», наприклад, про п'яного говорять: *у нього в очах двоїться, лика не в'яже, п'яний, як ніч, як земля* (Потебня А.А. Изъ лекцій по теоріи словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – Х., 1894. – С. 109).

В. Ужченко підкреслює, що «етимологічна наука завдячує О. Потебні встановленням походження й історії багатьох конкретних фразеологічних одиниць». Проблема «життя й народження» фразеологізму була в колі наукових інтересів Віктора Дмитровича упродовж усього творчого шляху, свідченням цього є не лише однойменна книга (1988 року видання), а й численні публікації етимологічних розвідок про окремі усталені вислови на сторінках збірника «Культура слова» (детальніше див. згадану вище статтю С.П. Бибик). Докторську дисертацію В.Д. Ужченка «Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології» (1994) В. Мокієнко назвав «вагомим внеском у порівняльно-історичне дослідження слов'янської фразеологічної системи».

Спілкування людей протягом віків удосконалювало й удосконалює людську думку та мовну форму її вираження. Фразеологізми є свідченням того, як люди на основі здобутого досвіду прагнуть найлаконічніше й найточніше охарактеризувати взаємини людини з людиною та людини з природою. О. Потебня стояв біля витоків історичної фразеології; він розглядав мовні явища української мови в широкому контексті культури, духовного життя народу (звичаї, повір'я, обряди), хоч провідним для нього був генетично-історичний підхід до лінгвістичних фактів, у тому числі й фразеологічних. В.Д. Ужченко звертає увагу на те, що предметом історико-етимологічного аналізу у працях засновника Харківської філологічної школи стали приповідки різного ступеня метафоризації, структури, активності функціонування й жанрово-тематичних сфер, а саме: побажання (*полотном дорога, скатертю дорога*), народні уявлення (*люби-мене-не-покинь «назва лісового горішка», нечуйвітер «маленька рослина, що росте так низько при самій землі, що не чує вітру»*), римовані примовки (*не тепер, так у четвер*), міфологічні образи (*хата на перелеті*), вербальні відшарування засобів

ворожіння (*чари на слід*), потужний шар українських паремій (*про вовка помовка, а вовк на дворі*).

Розвиткові фразеології у 70 – 80-ті рр. XX ст. притаманний комплексний підхід до аналізу мовних явищ із залученням лінгвістичних, історичних, фольклорних, етнографічних свідчень, установленням широких генетичних і типологічних паралелей. Усі ці складники новітньої наукової візії були уже певним чином відображені у працях О. Потебні. Українська етнофразеологія – як сукупність немотивованих фразем, що співвідносяться зі сферою народної духовної культури, і як відповідний напрям лінгвістики – не лише спирається на пареміологічні зібрання М. Номиса, І. Франка, М. Пазяка та ін., на українські фундаментальні фразеологічні словники, але й на теоретичні ідеї О. Потебні, якими «вона вже з минулого століття живиться» (В. Ужченко).

Увага до етнокультурного змісту українського фразеотворення та фразеосемантики проектує фразеологічні студії В. Ужченка на більш детальний аналіз наукового доробку Олександра Потебні, особливо в аспекті динамічної взаємодії пісенно-народної та уснорозмовної фразеології. Як відомо, О. О. Потебня прагнув вивчати народну пісню органічно, знав напам’ять багато народнопісенних мелодій, робив тонкі спостереження щодо мови українських народних пісень, які знаходимо в його лінгвістичних працях (детальніше див. книгу В.Ю. Франчук «Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя й наукової діяльності. – К., 2012).

У полі зору сучасної лінгвокультурології дослідження кореспонденції мови й культури в їх синхронній взаємодії (В. Телія), в контексті панхронії (розгляду мовних явищ як універсальних, позачасових, притаманних мові загалом), домінування ідеї культурної трансляції, колективної культурної відтворюваності і культурної трансформації. Внутрішня форма слова для лінгвокультурологів, які вивчають становлення народного світогляду з метою реконструкції національно маркованої «мовної картини світу», має виняткову вагу. На думку О. Потебні, який у внутрішній формі слова бачив його образ, слово постає в результаті творчості людини, так само, як і прислів’я чи приповідка. Стійкий образ і уявлення,

маніфестовані у фразеологічних одиницях, коферентні стійким уявленням, що виражені в текстах (літературний, філософський та інші типи дискурсу), метатекстах (міфи), а також у ритуалах, соціальних стратегіях і практиках (Н. Брагіна «Соціокультурні конструкти у мові» (2006)). Формою інтерпретації культурного в мові є не тлумачення, а «культурний коментар», зокрема «коментування фразеологічних одиниць як цитат». В. Ужченко зауважує, що чи не найбільше в цьому має значення встановлення зв'язку між різними реаліями. Ось тільки невелика частка такого зв'язку як ствердного, так і вербально заперечного у працях О. Потебні: світлого різдвяного вогню і врожаю, свічки й грому, звичаю «кликати плуга» і врожаю, зближення божества грому з ведмедем, мислі (бистрої) і оранки (*«Виорала дівчинонька мисленьками поле»*), кування і шлюбу, плуга й родючості землі, золота й світла, мощення мостів і чекання (*«Ой мостіте мости з зеленої брості! Сподівалась свого батенька та до себе в гості»*), сонця й вола (*«Лисий віл усіх людей з'їв, чорна корова усіх людей поколола»*; день – віл, а ніч – корова). У наведених прикладах демінутивні компоненти увиразнюють значення висловів шляхом внесення до їх семантичної структури експресивних сем. О.О. Потебня звернув увагу на випадки вираженого поширення експресії, пов'язаної із суфіксами суб'єктивної оцінки, на всі деталі висловлювання: "Відрізняючи об'єктивну зменшеність чи збільшеність від пестливості тощо, у якій виражається особисте ставлення мовця до речі, можна думати, що в останньому випадку настрій, виражений у пестливій формі назви речі (відносного суб'єкта), поширюється тією чи іншою мірою на її якості, якості її дій та інші речі, пов'язані з нею. Це і є узгодження в уявленні" (цит. за Виноградов В.В. Русский язык: (Грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1972. – С. 101).

Національно-культурна інформація, акумульована у фразеології, є різнорівневою (належною до концептуального, вербального та інших рівнів). У статті «Семна структура концепту і фразеотворення" (Служитель фразеологічної музи: [зб. наук. статей]. – Луганськ, 2006) В.Д. Ужченко зазначає, що зміст концепту як ментальної сутності визначається всією розмаїтістю контекстів уживання й залежить від світоглядних

домінант, і наводить аргументи на користь того, що О. Потебня заклав основи концептуального аналізу й напрямку, який ми нині називаємо лінгвокогнітивістичним.

Фразеографічна розробка ареальної ідіоматики, якій В.Д. Ужченко присвятив не одне десятиліття своєї наукової праці, була спрямована на вивчення культурно наснажених ареальних усталених висловів як «конкретного вияву культурно-національної фразеологічної картини світу окремого регіону» (С.Бибик) і фіксування їх у словниках. І в цьому видатний луганський фразеолог лишався вірним традиціям О. Потебні, адже прагнув «вписати зібраний мовний матеріал до фразеологічного поля всеслов’янських однорідних мовних об’єднань, … дослідивши зв’язки між матеріальним світом і духовною культурою» («Східноукраїнська фразеологія», 2003).

Ретельний добір української фразеології для своїх досліджень, глибокий її аналіз і непереборне прагнення «пояснити все непояснене» – саме цим пройняті студії О. Потебні про «приповідку» (фразеологічну одиницю) загалом і про українську зокрема. Це дало підстави Вікторові Ужченку назвати О. Потебню «предтечею української фразеології».

Наталія Мех

ЛІНГВОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ О. О. ПОТЕБНІ Й ГУМАНІТАРИСТИКА XIX – XXI СТОЛІТЬ

У другій половини XIX ст. в Україні поширювалися ідеї західних філософів, зокрема, І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга. Доступними стають роботи В. Гумбольдта, що мали вирішальне значення для формування наукових поглядів О. О. Потебні. Він вивчає романтичну систему німецького філософа, асоціативну психологію І. Гербарта, Г. Лотте, психологічне мовознавство Г. Штейнталя, об’єднує їх, що й дозволило виступити йому фундатором нового напрямку в мовознавчій науці.

Важливою ланкою в розвитку української науки була «філософія мови» Олександра Потебні. Свої наукові дослідження він розпочав із відповідей на питання, які свого

часу були порушені в німецькій філософії та мовознавстві, – про зв'язок мови і мислення. Всебічний і конструктивний розгляд цих положень спонукає до аналізу походження мови, з'ясування значення слова для думки і рівня його взаємозв'язку і взаємозалежності як із духовним життям взагалі, так і нації зокрема. Вчений прагнув з'ясувати механізм об'єктивування чуттєвих знань індивідуального психічного життя як процесу послідовних форм людського пізнання.

О. О. Потебня на українському ментальному ґрунті творчо розвинув деякі оригінальні ідеї В. Гумбольдта. Якщо В. Гумбольдт доводить тотожність мови і духу («без мови нема духу і, навпаки, без духу нема мови», то український учений пішов значно далі, стверджуючи, що «царина мови далеко не збігається з цариною думки. У середині людського розвитку думка може бути пов'язана зі словом, але на початку вона, мабуть, ще не доросла до нього, а на вищому ступені абстрактності покидає його, як те, що не задовольняє її вимог». Слово необхідне для втілення нижчих форм думки в поняття. За допомогою слова «вперше людина творить свою думку». Відповідно мова – засіб не вираження вже готової думки, а створення її. Мова є необхідним елементом вдосконалення мислення: «духу без мови не буває, бо витворюється він за допомогою мови, і мова в цьому є перша за часом подія» (Потебня А. А. Полное собрание починений. – Одесса, 1922. – Т. І. – С. 212; далі – Потебня).

Мова, за О. О. Потебнею, є «процесом постійного творчого зусилля духу (і в цьому плані вона ніколи не завершується, не "застигає" як готовий результат)» (Потебня. – С. 241).

Саме слово у процесі спілкування є «місцем збігу» думок того, хто говорить, і того, до кого мова звернена, тобто «розуміння» реалізується в слові (Філософія. Курс лекцій: навч. посіб. / І. В. Бичко, Ю. В. Осічнюк, В. Г. Табачковський [та ін.]. – К., 1991. – С. 285).

Одним із центральних пунктів концепції Потебні є дослідження мовних категорій (*мова*, *слово*, *думка* тощо) у взаємодії з такими соціокультурними категоріями, як *народ*, *нація* та ін. Серед багатьох ознак *народу* (суспільна територія, єдність побуту, звичаїв і т. ін.) як основну О. О. Потебня виділяє

«мовну єдність», а всі інші в певному розумінні є похідними від неї. «Мова, – наголошує Олександр Потебня, – є не тільки одна з стихій народності, але й найбільш досконала її подоба. Як немислима точка зору, з якої було б видно всі сторони речі, як у слові неможливе уявлення, що виключало б можливість іншого уявлення, так неможливою є всеохоплююча, безумовно, найкраща народність. Якби об’єднання людства за мовою й узагалі за народністю було б можливим, це було б смертельним для загальнолюдської думки, як заміна багатьох відчуттів одним, хоча б це одне було б не дотиком, а зором. Для існування людини потрібні інші люди; для народності – інші народності» (Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 229).

О. О. Потебня розглядав мову в тісному зв’язку з історією народу і еволюцією людської думки. У його вченні історія людської мови є історією людської свідомості, а порівняльний аналіз у поясненні фактів розвитку мовної свідомості допоміг йому показати, як вона неоднаково виявляється в різних народів.

Єдність спілкування визначається єдністю мови. «Правильна, єдина прикмета, за якою ми пізнаємо народ, і водночас єдина, незамінна нічим і неодмінна умова існування народу є єдність мови... Вона є інструментом свідомості й елементарного оброблення думки, і, як інструмент, зумовлює прийоми розумової праці... Тому народність, тобто те, що робить відомий народ народом, полягає не в тому, щоб висловлюватися мовою, а в тому, як висловлюватися» (Потебня. – С. 222).

Попри активну увагу до наукової творчості О. О. Потебні, його концепція сутності природи живої людської мови значною мірою все ще не оцінена, не пояснена. Існують різні погляди щодо осмислення положень цієї теорії мови. Потебню вважають і інтерпретатором В. фон Гумбольдта з кореляцією на час і східнослов’янські мотиви, і дослідником із принципово іншим, ніж у німецького вченого, містико-теологічним та глибоко динамічним баченням божественно-людської сутності мови. Так, Ф. С. Бацевич у своїй праці зазначає, що загалом поділяючи погляди В. фон Гумбольдта, за якими мова і духовна сутність людини нерозривно пов’язані, О. О. Потебня вважав його ідею про тотожність мови і духу народу логічно суперечливою. Він приймає іншу думку німецького вченого, зокрема, про

те, що мова зароджується у таких глибинах людства, що її ніяк не можна вважати витвором народів (Бацевич Ф. С. Філософія мови: історія лінгвофілософських учень. – К., 2008. – С. 197; далі – Бацевич). Кожен із дослідників розуміє «неможливість редукування сутності мови тільки до людського чинника. Для обох учених поза людською сутністю мови залишається якийсь важковловимий, складноформульований «позалюдський залишок». Однак, на відміну від Гумбольдта, О. Потебня сміливо формулює тезу про вищу сутність мови як відображення Божественного Логоса» (Бацевич. – С. 197).

Зусилля В. Гумбольдта утримати не тільки для практики, а й для теорії людське походження і розуміння сутності мови є марними, на думку О. О. Потебні, оскільки неможливо в людському дусі, з якого німецький вчений виводить мову, уявити нічого вищого від нього самого, нічого такого, з чого б поряд могли випливати мова і духовні особливості народу. І звідси постає найважливіший для всієї концепції О. О. Потебні «цілком логічний (стосовно попередніх аргументів) висновок про те, що мова є справою божественною не в тому сенсі, в якому можуть бути названі божественними всі витвори, які неодмінно виникають із властивостей людського духу (наприклад, поезія): мові немає нічого рівного, окрім самого духу; разом з духом вона сягає Божественного начала» (Бацевич. – С. 197).

Теорія божественного походження мови – рання концепція Олександра Потебні. Він розмірковував над двома тезами: 1) Бог в образі людини був учителем перших людей; 2) мова відкрилася першим людям через їх власну природу. Перше твердження, на думку вченого, містить у собі внутрішню суперечність, що робить теорію бездоказовою. Концепція виходить із того, що Бог говорив, а люди розуміли Його. Але ж, зауважує О. О. Потебня, люди могли розуміти цю мову лише за тієї умови, коли б вони або знали її, або ж могли створити власними силами. Учений писав: «мудрість, дарована колись людині без всяких зусиль з її боку, а водночас і невід'ємні від неї високі якості мови могли тільки забуватися і розгублюватися в наступних мандруваннях людини по земній долі. Історія мови повинна бути історією її падіння». І далі: «Якщо мова, яка була надихана людині Божеством, менш досконала, ніж мова

людей, яким дана свобода помилитися згідно з їх природою, то «роль, яка відводиться Божеству в сотворенні мови, бліда в порівнянні з участю людини, що не може бути узгоджена з чистотою релігійних вірувань» (Потебня А. А. Эстетика и поэтика . – М., 1976. – С. 41).

У пізнішій концепції природного походження мови О. О. Потебня розглядав мову не лише як засіб вираження чи оформлення думки, але й «як активний чинник формування думки, вибудови, конструювання духовного світу людини». Мова орієнтує і спрямовує думку, виражає цінності й ідеали, наприклад, етичні, естетичні. Переосмислюючи гумбольдтіанську візію «духу народу», Потебня вважав вивчення напрямів народної думки, зумовлених мовою, найвищим завданням мовознавства.

Отже, лінгвофілософська концепція О. О. Потебні посідає важливе місце у вітчизняній гуманітаристиці. Теорія мовної діяльності вченого, його твердження про те, що мовець не перекладає думки зі своєї голови в голову слухача, а лише збуджує його когнітивну сферу, дає поштовх для творення ним власних думок, внутрішньої форми, стало хрестоматійним.

Тетяна Коць

О. О. ПОТЕБНЯ ПРО ОЦІННІСТЬ СЛОВА: ПРОЕКЦІЯ НА МОВНУ РЕАЛЬНІСТЬ

Культура – це особливий вимір духовного життя суб’єкта, в який входять цінності, психологічні настанови, стереотипи, зразки дій, ментальні програми, які відрізняють одну соціальну групу від іншої.

Потебня розглядає мову, як основний засіб мислення і пізнання, як творчу діяльність, що організовує думку. Мова, в розумінні вченого, – це найважливіший засіб формування та існування знань людини про світ. Відображаючи в процесі діяльності світ (об’єктивний і суб’єктивний), людина фіксує в слові результати пізнання. Сукупність цих знань, утілених в мовну форму, – це явище, яке в сучасній лінгвостилістиці

має назву «мовна репрезентація світу», «мовна модель світу», «мовна картина світу». Мовна картина світу певною мірою відбиває цінності тієї чи тієї культури. Називаючи будь-яке явище словом, ми виокремлюємо його з безкінечного різноманіття світу, бачимо його з певними властивостями, відповідно до наших ціннісних орієнтирів. З одного боку, ми пізнаємо світ завдяки слову, певною мірою змінюючи свій світ культурних цінностей. З іншого боку, в процесі спілкування в того, хто слухає, формується думка, схожа на ту, яка виникала в свідомості мовця. Першим і найбільш аксіоматичним положенням теорії сприймання й розуміння висловлювань є закон Гумбольдта-Потебні про об'єктивність суб'єктивізму читацького розуміння твору: «Здається, наче думка в мові переходить повністю або частково до того, хто слухає, хоч від цього не зменшується розумова власність мовця, як полум'я свічки не зменшується від того, що воно ділиться ним із сотнею інших, – писав О. О. Потебня, цитуючи Гумбольдта. – Але, як в дійсності полум'я свічки не подрібнюється, тому, що в кожній із палаючих свічок загораються свої гази, так і мова тільки збуджує розумову діяльність того, хто розуміє і думає своєю власною думкою. «Люди, – говорить Гумбольдт, – розуміють один одного не тому, що передають один одному знання про предмети і не тому, що взаємно змушують себе створювати одне й те саме поняття, а тому, що зачіпають один в одного ту саму ланку ланцюжка чуттєвих уявлень і понять, торкаються до тієї самої клавіші свого духовного інструмента, внаслідок чого в кожного виникають відповідні, але не ті самі поняття. Розуміння іншого відбувається від розуміння самого себе» (Потебня А. А. Мысль и язык . – Х, 1892. – С. 28; далі – Мысль).

Цінності в соціології розглядають як загальноприйняті переконання відносно цілей, до яких людина повинна прагнути. Функціональне значення цінностей полягає в тому, що вони мають певну точку відліку для оцінювання тих чи тих подій, вони регулюють поведінку, зокрема комунікативну (вибір мовних засобів, вибір референційних об'єктів для вербалізації, вибір стратегії і тактики вербальної взаємодії).

О. О. Потебня стверджував: «Будь-яке розуміння є водночас нерозумінням, будь-яка згода – водночас незгода»

(Мысль. – С. 145). Засвоюючи ціннісний світ людини, яка говорить, той, хто слухає отримує привід для розкриття свого власного ціннісного світу. Процес комунікації в аспекті аксіології можна розглядати як сукупність апеляцій до колективних культурних, ментальних одиниць, які об’єднують ціннісний, поняттєвий і образний елементи.

Як засвідчує історія, індивідуальне осмислення мовної інформації, мовного продукту та можливість його довільної інтерпретації можлива в умовах вільного суспільства. Заперечення національної ідентичності, духовного розвитку народу, формування масової свідомості в епоху тоталітаризму створювала умови для маніпуляцій мовним сприйманням і осмисленням прочитанного або почутого.

Думки вченого можна проектувати на українську мовну реальність XX ст. Тенденції змін цінностей, мовного сприймання, розуміння, формування масової свідомості народу виразно відбивають періодичні видання. Мова преси початку XX століття є виразником найхарактерніших типових, суб’єктивних, аксіологічно схожих і абсолютно протилежних ідей, переконань, почуттів, настроїв, традицій, звичаїв, духу епохи.

На початку XX ст. позитивно-оцінними були усталені в свідомості українців суспільні й релігійні норми: національна ідея, християнські закони, моральні якості індивіда, патріотизм, громадянська позиція тощо.

Мова газетної публіцистики до 20-х рр. XX ст. була позначена вживанням цілісних біблійних висловів, що виражали ставлення соціуму до цінностей: *І Ісус Христос сказав спокусникови: «Не самим хлібом живе чоловік, а кождим словом, що виходить із уст Божих»* (Буковина, 1916, 7 січня); *І коли приходили до него сотки ба й тисячі, а тисячі, Він звіщав тоді великі слова: «Любіть ближніх своїх, як самих себе!»* (Гасло, 1914, 7 січня). Позитивна інформація про події церковного життя народу, що утверджувала оптимістичне світобачення, відбивала й взаємодію відповідних стильових різновидів української мови: *«Славу в вишніх Богові», – стиха проспівали по церквах. Наче змовившись усі газети поговорили про земний мир і людське «благоволєніє»* (Гасло, 1915, 31 грудня).

Деякі висловлювання були гаслами доби і тому репрезентують і сьогодні відповідний відтинок історії літературної мови: *Кожна нація – своєму щастю ковалі* (Гасло, 1915, 31 грудня); *Збережемо націю – побудуємо державу* (Буковина, 1916, 7 січня).

Тексти публіцистичного стилю конденсовано відображали суспільні ідеї, політичні процеси, віддзеркалювали життя нації у певний час. Початок ХХ ст. увійшов в історію як доба національно-визвольного руху, що як екстралінгвальний чинник вплинув на розвиток мови (орієнтація на народнорозмовну основу, збагачення лексичного фонду, активізація словотвірного потенціалу тощо). Мова преси утримує в своїх структурах певне світобачення, мовну картину світу, демонструє динаміку всіх сфер мовного життя. Важливою ознакою публіцистичного стилю був синтез розмовного, художнього, офіційно-ділового й сакрального. Різноманітний тематичний матеріал преси, багатство мовно-виражальних засобів спонукало читача до вдумливого сприймання, осмислення мовної інформації. Певні системні погляди, цінності епохи вкорінювалися у свідомість сучасних і майбутніх поколінь.

У 30-50-х роках ХХ століття внаслідок дії тоталітарної комуністичної ідеології було суттєво обмежено не лише функціональні, а й виражальні можливості української мови. Після періоду піднесення, активного розвитку і мовної системи, і лінгвістичної науки в 20-30-ті роки ХХ століття настали часи жорсткого придушення національної свідомості і мови. Неперервність писемної традиції забезпечували насамперед мовні особистості – митці художнього слова. Україноськомовні періодичні видання, хоч були поширені у всіх регіонах країни, стали тематично одноманітними і виконували функцію породження і утвердження комуністичної ідеології в масовій свідомості народу. Проблеми духовності, релігії, національного розвитку не порушувала жодна газета. Усі газети писали мовою штампів і кліше, які осідали в суспільній свідомості. Мовне сприймання визначали максимально обмежений зміст і форма висловлювань.

Специфіка експресії мовних конструкцій полягала в семантичній прозорості і однозначності компонентів.

Позитивну оцінку мали лише радянські реалії життя. Негативно оцінювалося все, що знаходилося і відбувалося за межами СРСР. Кардинально змінилися пропаговані цінності: духовні, національні, християнські ідеали було відкинуто і зосереджено увагу на формуванні не національної свідомості (що було характерним для періодичних видань 10-30-х років), а суспільства без традицій і національної самоідентифікації. Утверджувані в українському мовомисленні в попередній період позитивнооцінні слова і вислови *християнство, національний, духовний* набувають протилежної негативної оцінки, напр.: *Соціальні принципи* ***християнства*** *підносять боягузливість, презирство до самого себе, самоуниження, підкорення, смирення, словом – всі якості черні, але для пролетаріату, який не хоче, щоб з ним поводилися як з покидьками людства, для пролетаріату сміливість, самосвідомість почуття гордості й незалежності – важливіше хліба* (Зоря, 1941, 3 квітня).

Мова періодики 30-50-х років відображає актуалізацію словоформ із семантикою заперечення. Закріплені в мовній свідомості негативнооцінні слова *безбожник, антицерковний, антиріздвяний, антинаціоналістичний* у періодичних виданнях набувають виключно позитивної конотації, напр.: *На 1 липня цього року по області нараховувалось 227 осередків* ***войовничих безбожників****, в яких було 7112 членів* (Більшовицька правда, 1938, 29 грудня); *Районні організації безбожників діяльно готуються провести* ***антиріздвяну*** *кампанію* (Більшовицька правда, 1938, 29 грудня); ***Антинаціоналістичний*** *рух, започаткований партією Леніна неодмінно призведе до перемоги комунізму* (Зоря, 1941, 3 квітня). Лексика з семою заперечення, яку передавали префікси **без-, анти-** тощо, сама по собі містила негативну оцінку, що в контекстуальному оформленні набувала протилежної позитивної оцінки, а це й закріплювалася в масовій свідомості суспільства, напр.: *Важливим завданням є також зміцнення існуючих осередків, а на підприємствах, в колгоспах, радгоспах, МТС, де немає таких осередків, треба організувати їх, пам'ятаючи, що осередок* ***безбожників*** *є вирішальною ланкою в* ***антирелігійній*** *роботі* (Більшовицька правда, 1938, 20 жовтня). Гаслом періодичних видань і самої епохи був вислів: *Ми бачимо, як росте нове*

людство. ***«Для цього нового людства не треба буде бога, який стоїть над природою: воно само буде владарем природи»*** (Більшовицька правда, 1938, 6 жовтня). Пропагандистська машина ламала традиційні уявлення і насаджувала штучно витворені, чужі для сприймання ідеологічні цінності. Якщо взяти до уваги формальні ознаки мови різних періодів історії літературної мови, то тут найбільш помітною є різка зміна стверджувальних конструкцій заперечними. Це, безперечно, негативно позначалося на масовій свідомості народу. О. О. Потебня зазначав, що «заперечення – це відношення сумірних величин. Заперечення само по собі, незалежно від усього іншого неможливе, оскільки не називає будь-яких причин, які б наштовхнули на таку думку. Повне заперечення неможливе. Оскільки реальність дає для думки тільки позитивні величини, то заперечення повинно бути результатом відомого зіткнення цих величин в свідомості. Заперечення – це усвідомлення процесу зміни одного сприйняття іншим» (Мысль. – С. 219-220).

Стиль газет «Діло» та «Буковина», що виходили у Львові та Чернівцях (на території, що не входила до складу СРСР) до 1939 року, був традиційно позначений впливом художнього мовомислення, що особливо помітно у відтворенні життя українців, яке розділилося на два оцінно протилежні періоди – до і після 30-х років XX століття. Найбільшими цінностями цієї частини України традиційно залишалися християнські ідеали, духовність, боротьба за національну ідею.

Позитивнооцінні мовні засоби суттєво переважали над негативнооцінними. Позитивним емоційно-оцінним змістом були наповнені дієслова з семантикою результативності. У цих виданнях *народ росте, живе, набирає сили, розвивається*, напр.: *І як казкові богатирі, що набиралися сили, варт їм доторкнутися до землі, набирає сили росте, розвивається українській нарід, доторкнувшись до власної культури, до власної історії* (Діло, 1939, 14 січня).

Дії радянської влади оцінювали як «*червоний терор*» проти українського народу: *На кожному кроці управління державної безпеки, що все бачить, все чує, все знає, застосовує* ***нечуваний у світі червоний терор, суд****, який знає тільки один*

спосіб кари – ***розстріл*** (Діло, 1939, 14 січня). Синонімами до слова *терор* виступали *розгром, знищення, винищення, руйнація*, які в контексті утворювали синонімічні ряди і посилювали негативну конотацію всього висловлювання, напр.: *Страшенний* ***розгром, руйнація, винищення*** *усього українського за другу половину* ***року 1937*** *по* ***виявленні*** *націоналістичного сепаратизму в лавах комуністичної партії не має меж. Чи витримає таке, хоч один народ у світі?* (Діло, 1939, 14 січня). Оптимізмом були сповнені видання і Східної Галичини і радянської України, щоправда оптимізм був кардинально протилежним: віра в національне, духовне відродження, розвиток власної держави і переконання в знищенні всього, що заважало утверджуватися тоталітарній системі. Діяльність радянської влади оцінювалась як *злочинна* і *нелюдська*, напр.: *Дальший період – 1932-33 років. Це той період, коли формувалися* ***найбільш злочинні і нелюдські методи роботи і цілі****, які поставили собі більшовики – винищити голодом Україну* (Буковина, 1938, 23 лютого).

Оптимістичні настрої прочитувалися у стверджувальних дієслівних конструкціях, епітетах із семантикою життя: *невмирущий, вільний, сильний*.

Мова періодичних видань у руках тоталітарного режиму була інструментом формування масової свідомості широкого загалу, свідомості, в яку вкорінювався страх і в якій не було місця духовним цінностям, національним ідеалам. Активізація негативнооцінного потенціалу мови програмувала відповідне сприймання інформації і формування масової свідомості суспільства. Кардинальні зміни відбувалися протягом дуже короткого часу. Експресивність мовних одиниць закономірно відбиває шкалу оцінок, цінностей конкретної історичної епохи.

О. О. Потебня писав, що «…відмінність у результатах душевної діяльності людини різних епох залежить не стільки від відмінності самих процесів (зміни яких такі повільні, що їх неможливо помітити в короткі періоди, більш-менш нам відомі), скільки від кількості явищ» (Мысль. – С. 264). На його думку, мовна реальність має відповідати культурним цінностям народу, а не певних соціальних груп: «Народність, тобто те, що робить відомий народ народом, полягає не в тому,

щоб висловлюватися мовою, а в тому, як висловлюватися» (Мысль. – С. 222).

Важливими для розуміння мовної перспективи є думки О. О. Потебні про розвиток мови не шляхом занепаду форм (панівна у мовознавстві з кінця XVIII ст. думка А. Шлегеля), а шляхом удосконалення її можливостей, зокрема й скорочення кількості форм. Учений довів, що з розвитком і вдосконаленням людського мислення кількість форм може зменшуватися. Виникають нові більш економні способи вираження відповідних значень і зв'язків. Українська мова розвивалася не завдяки, а всупереч екстралінгвальним чинникам. Сьогодення вносить свої корективи в мовну практику. Заперечувані десятиліттями цінності частково повертаються, оновлюються, змінюються. Актуальними залишаються теоретичні напрацювання класиків лінгвістичної науки. З плином часу думки О. О. Потебні прочитуємо по-новому. Багато з них є важливим підгрунтям сучасних теорій історії мови, лінгвостилістики, загального мовознавства.

Наталя Шарманова

СЕМАСІОЛОГІЧНІ ЕТЮДИ О. О. ПОТЕБНІ ПРО «ВІДНОСНО НЕВЕЛИКІ РОЗУМОВІ ВЕЛИЧИНИ» І СУЧАСНА ТЕОРІЯ КЛІШЕ

Традиційними в лінгвістиці є семасіологічні проблеми: тлумачення лексичного значення, вивчення семантичної будови, мотивування змін у семантиці слова, аналіз синтагматичних і парадигматичних відношень у мові тощо.

Найяскравішим інтерпретатором семасіологічних ідей Вільгельма фон Гумбольдта, Геймана Штейнталя та інших західноєвропейських мовознавців у славістиці, на думку В. А. Звегінцева, є Олександр Опанасович Потебня. У відомій теоретичній праці «Думка і мова» (1862) викладено питання взаємозв'язку мови з мисленням, акцентовано увагу на діяльнісно-творчому характері мовної діяльності.

Зокрема він стверджував, що в мисленні людей існує два типи розумових форм – загальнолюдські логічні і національні,

зумовлені особливостями граматичної будови мов. Актуальною для осмислення сучасної теорії кліше (наприклад, у праці Пермякова Г. Л. «От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише)» (М., 1970)) є думка О. О. Потебні про виокремлення саме національно маркованого складника: «Ми можемо сказати, що ті, хто розмовляє однією мовою, за допомогою даного слова розглядають різноманітні в кожному із них змісти цього слова під одним кутом, з однієї й тієї ж точки. Під час перекладу на іншу мову процес ускладнюється, бо тут не тільки зміст, але й уявлення інші» (Потебня А. А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 37). За мовознавцем, «сила людської думки не в тому, що слово викликає в свідомості попередні сприйняття (це можливо і без слів), а в тому, як саме воно примушує людину користуватися скарбами свого минулого».

У семасіологічних студіях О. О. Потебня послуговується поняттям «згущення думки», що в подальшому було взяте за вихідну концепцію не лише пареміологами, а й психолінгвістами й когнітивістами. «Згущення думки» передбачає такі мисленнєві механізми, за яких різноманітні явища концентруються в невеликій кількості знаків. Таким прикладом є постійно відтворювані мовні одиниці – паремії.

Ґрунтовний аналіз паремій, здійснений Потебнею на матеріалі східно- і південнослов’янських мов, дослідження питань згущення думки й символізму в цих лінгвальних одиницях, внутрішньої форми слова започаткували у вітчизняному мовознавстві не тільки теоретичне осмислення слов’янської пареміології, а і визначили підґрунтя всієї теорії фразеологізації та клішування. Уперше у слов’янській філології О. О. Потебня, вивчаючи шляхи виникнення прислів’я із байки та обґрунтовуючи принципи переходу народних висловів до розряду афористичних, розпочав лінгвістичну ідентифікацію паремій.

Дослідник виокремлював два шляхи виникнення паремій, які в сучасному мовознавстві пояснюють за допомогою двох термінів: 1) коплікативний (специфічне ускладнення семантичної структури, смислова конденсація вислову, за допомогою якої в мовній одиниці закріплюються результати ланцюжка умовиводів); 2) імплікативний (згортання тексту

до одного кінцевого вислову або семантичне стискування байки до прислів'я зі збереженням змісту і наявним натяком на первинний текст). Еволюція паремій (за О. О. Потебнею) виглядає так: образний вислів → інакомовність → знак.

Дослідник зауважує: «Думка, все те, до чого застосовувалося образне прислів'я протягом століть, міститься в ньому самому, – не менш казкова, ніж перетворення віршового розміру на сокола, що краде божественний напій» (Потебня А. А. Из лекций по истории словесности: Басня. Пословица. Поговорка. – Х., 1930. – С. 52). Сам текст структурно й семантично побудовано так, що асоціативний образ дає змогу замінювати значну кількість різноманітних думок «відносно невеликими розумовими величинами».

Міркування О. О. Потебні про творчу діяльність народу в царині продукування відтворюваних словесних знаків нині розвинулися у теорію мовного кліше (це поняття охоплює власне паремії, крилаті слова, афоризми тощо) чи то предикативного, чи то напівпредикативного типів.

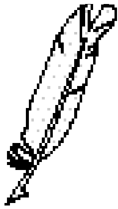
Насамперед йдеться про розвиток фразеології у зарубіжному й вітчизняному мовознавстві. Зарахування кліше до її об'єкта ґрунтувалося на широкому витлумаченні цих мовних знаків. Так, одні фразеологи сходилися на тому, що кліше – стійкі фрази замкненого типу чи фразеологічні одиниці предикативного характеру. Традиційно за ознакою відтворюваності й надслівності фраземи до фразеологічного корпусу залучили всі усталені утворення – від ідіом, семантично еквівалентних слову, до прислів'їв і крилатих висловів, що є виразами предикативної інформації (М. М. Шанський). Інші дослідники уналежнюють кліше до автономних стереотипних блоків у світлі механізмів комунікації, кваліфікують їх як регулярні (постійні) комбінацій словесних знаків із традиційно усталеними значенням і формою. Ці ознаки набули статусу диференційних для характеристики процесу клішування, тобто властивості мовної одиниці сприйматися глобально, як конструктивного й семантичного цілого, що відтворюється без істотних змін у певних комунікативних ситуаціях (Черкасский М. А. Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы (пословицы

и афоризмы) // Паремиологический сборник : Пословица. Загадка : Структура, смысл, текст; под ред. Г. Л. Пермякова. – М., 1978. – С. 35–52).

Сучасна теорія кліше як відтворюваної одиниці комунікації розвивається, поглиблюється, про що засвідчують численні праці мовознавців світу (Ch. Bally, A. Hornby, S. Leszczak, E. Partridge, R. Rathmayr, J. Rogers, І. В. Арнольд, В. М. Бурунського, В. Гвоздєва, Т. М Дрідзе, М. П. Котюрової, В. В. Красних, М. А. Кронгауза, О. С. Кубрякової, Л. Маккензена, Р. Міньяр-Бєлоручева, Т. М. Ніколаєвої, Ю. В. Рождественського, В. В. Стрибижева, О. І. Шейгал та ін.). І власне ознаку відтворюваності, ідіоматичності вже не виділяють як визначальну (як це об’єктивно щодо фразеології). Т. М. Дрідзе, В. В. Красних, О. С. Кубрякова, Д. Е. Розенталь та інші дослідники в царині теорії кліше сходяться на думці, що для цих одиниць притаманне пряме значення, а не переносне, як для фразем, і вони позбавлені образності. Наприклад, такі регулярні (постійні) комбінації словесних знаків, що є автономними блоками із традиційно усталеними значенням і формою, які фіксуємо в мові засобів масової інформації як стилетвірні одиниці: *українські політичні сили*; *політичні технології*; *екстремістські групи* (Українська правда, http://pravda.com.ua, 19. 11. 2013); *надзвичайний стан*; *суспільно-політична ситуація*; *офіційні переговори*; *українська традиція* (Українська правда, 17. 09. 2014), *масові процеси*; *особливий статус* (Українська правда, 17. 09. 2014). Суспільні сфера зумовлює прагматику подібних мовних одиниць, що позначають політичні поняття: *Революція гідності*; *Хода гідності* («1-й Національний канал», 24. 08. 2014); *Марш гідності*; *запалити Промінь гідності*; *Промені Майдану* (канал «Україна», 24. 08. 2014).

Повертаючись до теорії «відносно невеликих розумових величин» О. О. Потебні, відзначаємо, що саме т. зв. нейтральні кліше тяжіють до пареміологічних одиниць (див. праці А. А. Крикманна, Г. Л. Пермякова, О. М. Саввіної та ін.). Теорія таких специфічних мовних формул розвивається у напрямках культури мови та естетики висловлення (Л. Маккензен, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб), семасіології та ономасіології в

мові, що зачіпають і процеси стереотипізації мовної свідомості (один із проявів потебнянського «згущення думки»): передаючи інформацію, вони відтворюються автоматично, без особливих мисленнєвих зусиль. За апперцепційною моделлю мовної діяльності Олександра Опанасовича Потебні подібні «відносно невеликі розумові величини» є виразно аналітичними, мовно-інформаційними знаками, нерідко з етнічними компонентами семантики.

СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Олена Кульбабська, Наталія Шатілова

ТАК БУДЕ, ЯК ПРИПОВІДКА КАЖЕ... (КВІНТЕСЕНЦІЯ НАРОДНОЇ МУДРОСТІ В МОВОТВОРЧОСТІ С. ВОРОБКЕВИЧА)

Сидір (Ісидор, Ізидор) Воробкевич (літературні псевдоніми – Данило Млака, Демко Маковійчик, Семен Хрін, С. Волох, Морозенко, Іван Іванів з Кіцманя, Сирота з Буковини та ін.) – **непересічна** особистість в історії української культури на Буковині другої половини XIX ст. Завдяки власній мовній практиці – практиці талановитого поета, прозаїка, драматурга, композитора, фольклориста, педагога, громадсько-культурного діяча, редактора буковинських часописів і одночасно православного священика, викладача теологічного факультету Чернівецького університету він посів важливе місце серед найвидатніших діячів підавстроугорської України.

Творячи різножанрову художню літературу (поезії, прозу, драматичні твори), публікуючи науково-популярні статті в часописах, передмови до періодичних видань, укладаючи підручники, а також церковно-проповідницькі праці (три збірники проповідей), С. Воробкевич популяризував українську народну мову, доводив на практиці поліфункційність, можливість функціонування української мови в різних стилях – художньому, богословському, публіцистичному, науковому. Громадська робота, що її проводив письменник, будучи членом багатьох літературно-просвітницьких товариств, редагування періодичних видань українською мовою, погляди письменника

на рідну мову, висловлені в поетичній формі, уболівання за її збереження та розквіт визначають незаперечні заслуги С. Воробкевича в утвердженні статусу нової української літературної мови на Буковині.

Лексикон творів письменника закономірно має виразне говіркове забарвлення, містить чимало запозичень із європейських мов (румунської, німецької, польської, угорської), що було типовим для західноукраїнського варіанта літературної мови цього періоду. До того ж, **характерною ознакою-маркером ідіостилю письменника є фраземне багатство** його художньої мови, що як одне з найбільш переконливих джерел пізнання народної психології і моралі репрезентує в художніх текстах митця картину світу буковинців, маніфестує дух і неповторність ментальності нації.

Надаючи художній мові письменника виразності, емоційності, фраземіка акумулює народну мудрість, багатовікові життєві спостереження буковинців, серед яких він виріс і жив. Твори митця багаті на вислови, що формулюють певну життєву закономірність, є широкими узагальненнями багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду.

Домінантою фраземіки є народні прислів'я і приказки – своєрідна окраса художніх текстів С. Воробкевича, за допомогою яких він зумів відтворити життєвий досвід буковинців. У мові творів письменника узагальнено зв'язок прислів'їв та приказок із народнорозмовним джерелом, зокрема у вживанні конструкцій на зразок «сказано», «як кажуть», «як люди кажуть», «кажуть у половиці», напр.: [Марійка:] *Прецї* ***сказано***: ***хто любить ревне, жалїє певне*** (ІІІ, С. 76) (Тут і далі ілюстративний матеріал подаємо за виданням: Твори Ізидора Воробкевича. – Т. 1 : Поезії. – Львів, 1909. – 420 с.; Т. 2 : Оповідання. – 1911. –Т. 3 : Драматичні твори. – 1911. – 421 с. – (Руська письменність), зазначаючи в дужках номери тому та сторінки (цитуючи, дотримуємося правописної системи видання); [Павло:] *В ставі води аж надто, а в млинї не завізно, хоч* ***кажуть люде***: ***млиночок – божий дарочок*** (ІІІ, С. 142); *Коли я ще парубочив, она вже під вінець рвала ся, а тепер радо і старому подружа не відмовила б*: ***от як люде кажуть, для похилого плота і гнила вербова підпора увійде***

(II, С. 335); [Марійка:] ***Кажуть у пословиці***: ***чоловік і жінка – то найліпша спілка***! (III, С. 69).

Матеріал, дібраний із художніх творів письменника, дає змогу простежити семантику прислів'їв та приказок і констатувати, що вони узагальнюють такий мовний досвід буковинців:

1) характеризують особу за різними ознаками, зокрема: за віком: *Леоніде, ти не сегоднішній молодець, тобі і зараз не сором під вінець*! (II, С. 334); за почуттями: *Залюблений все одно що пяний* (II, С. 115); за вдачею: *Яка вродила ся, така вдала ся* (III, С. 70); за характерними рисами поведінки: *Одним полиже, а другим оббреше* (III, С. 158); *Вміє додати кропу і петрушки до гидкої громадської юшки…* (III, С. 169); за вчинками: *Який Сава, така слава* (III, С. 49). Виокремлюємо прислів'я та приказки, що характеризують людину через порівняння контрастних ознак: *довгий* / *короткий*: [Танасій:] *Довгий волос, та короткий розум* (III, С. 153); *голосний / дурний*: *Голосний як дзвін, а дурний як довбня* (II, С. 43); *товстий / пустий*: *Верба товста, та пуста* (II, С. 247); *повний / пустий*: [2-ий парубок:] *Повний колос гне ся, а пустий догори пне ся…* (II, С. 162).

У цій групі виразно диференціюються прислів'я та приказки, що стосуються конкретної групи осіб, об'єднаних за такими критеріями:

- за статтю: жінкам прислів'я і приказки дають такі характеристики: *У жінок сліз без ліку* (III, С. 153) – надмірна сентиментальність; *Бабські слова – пуста полова* (III, С. 154); *Мовчи жінко*! *Твоє діло – куделя* (III, С. 153) – балакучість; *Дівчина неповита дуже гордовита, а як молодиця, липне і до Гриця* (III, С. 156) – пиха, погорда; *Де чортови ума не стає, там бабу посилає* (III, С. 335); *Жінці засі у мужеві справи ся мішати, бо у жінки довгий волос, розум до порога* (I, С. 375) – нерозумність, нетямущість. Чоловіки у фразеологізмах мають переважно позитивну оцінку: *Чоловік чим більше бачить, чим більше знає, то через решето і сито пролізе* (II, С. 170) – допитливість, винахідливість; *Мужик і до яснішого монарха дорогу найде* (III, С. 298) – уміння знайти вихід із будь-якої ситуації; *Чоловік без пригоди не живе* (III, С. 41) – здатність до

непередбачуваних вчинків та дій; *Як волос сивіє, чоловік дуріє* (ІІІ, С. 331) – нерозумна поведінка в похилому віці;

- за сімейним станом: прислів’я і приказки дають характеристику подружжю, напр.: *Муж та жона – то одна сотона*! (ІІІ, С. 77) – характеризують подружжя як одне ціле; *Макогін блудить, бо макітра рядить*! (ІІІ, С. 69) – образне перенесення: *макогін – чоловік, макітра – жінка*; за М. Номисом означає ‘погано там, де в сім’ї верховодить жінка, а не чоловік’;

- за етнічною ознакою: *Гуцул з крісом родить ся. А як ступить у ліс*, *завзятий*, *як біс* (ІІІ, С. 31); *Гуцул без кріса, без стрілецької охоти, як той орел без крил...* (ІІІ, С. 35) – характеризують гуцула-мисливця;

- за соціальним статусом: наголошують на важкій праці наймита, напр.: *Наймит служить і в ката, коби лиш добра плата* (ІІІ, С. 159) –найважливіше для наймита – заробіток; *Прошений слуга пса не варт…* (ІІІ, С. 160) – про сумлінне виконання обов’язків наймитом; *Слуга лиш у сьвято дзвонить, а в будденъ і в клепало не товкне...* (ІІІ, С. 158) – про ледачого наймита. Фразеологізми з негативною оцінкою характеризують, як правило, людей з вищим соціальним статусом: *Тому хліб не родить, бо такий пройдисьвіт начальників робить!* (ІІІ, С. 153) – про нерозумних керівників; *До начальства широкі, а від начальства дуже вузькі ворота*! (ІІІ, С. 152) – про нетривкий статус керівника;

2) указують на соціальну та вікову нерівність між людьми: *Не для пастуха ніг мій високий поріг* (ІІ, С. 291); *Що пан, то не Іван* (ІІІ, С. 330); *Мід медови не рівний* (ІІІ, С. 19); *Далеко куцому до зайця* (ІІІ, С. 49); *Де-ж вірлови до воробця* (ІІ, С. 212); *Слуга слугою, ґазда ґаздою* (ІІІ, С. 157); *Що сурдут, то не сердак* (ІІІ, С. 149); *Горботка не до жупана* (ІІІ, С. 188); *Хлоп на столї, а пан під столом* (ІІІ, С. 298); *На мій сердак іньши люди вовну пряли* (ІІІ, С. 149); *На мій сердак сукно в іньших ступах збивалося* (ІІІ, С. 149);

3) закликають до високоморального способу життя:

- спонукають до чесної праці, засуджують лінь та неробство: *Поможи, Боже, а ти не лїнуй ся, небоже* (ІІІ, С. 63); *Боже поможи, а ти, небоже, не лежи* (ІІ, С. 240); *Треба прясти, аби*

рубєм не трясти (III, С. 63); *Лучше в наймах хліб заробляти, ніж тим кривавим грошем годувати ся* (III, С. 15); *Де господар не ходить, там нивка не родить* (III, С. 189); *Тому не веде ся, кому Бог не помагає* (III, С. 190); *Праця не сором*! (III, С. 195); *Годен, не буде голоден* (III, С. 192);

- висміюють нерозумні, необґрунтовані вчинки та їхні наслідки: *Дула ся жаба, хотіла волом бути і луснула* (III, С. 162); *Де зла рахуба, там скоро беруть ся до чуба* (III, С. 204); *Ще крил не має, а вже високо літає* (III, С. 156); *Високо злітав, та дуже низько упав* (III, С. 189); *Не міг ликнути, замного вкусив і вдавив ся* (III, С. 204); *Ставив ся львом, а гине мухою* (III, С. 335); *Хто зі страху умирає, по тім свині дзвонять* (III, С. 57); *У хрін загриз ся, а не знає, що і морква є на сьвіті* (II, С. 171);

- застерігають від намагань кардинально змінити вдачу і характер людини: *Вовк лиш волос міняє, та вдача єго все однакова* (II, С. 82); *Вовка, як всї здорові знаєте, все до ліса тягне* (II, С. 308); *Вовк шерсть міняє, а натуру ніколи* (III, С. 336); *Хоч кота бий, то все є ласий до сала. Така вже вовча натура, все лиш ягня драти* (III, С. 297);

- попереджають про можливу розплату за недобрі вчинки: *Не було ся хапати дурниці, а тепер зогниєш в темниці* (III, С. 47); *Катюзї по заслузї* (III, С. 47); *Поганому і погана честь* (III, С. 48); *І на гладкій дорозї Божа сила побє* (III, С. 53); *Бог не прутом карає* (III, С. 61); *Дер вовк вівцю, но і вовкови не минуло ся* (III, С. 205); *Кого Бог карає, тому розум відбирає* (III, С. 191);

- засвідчують, що за високоморальний спосіб життя людина отримує винагороду: Х*то терпен, тот спасен* (II, С. 246); *Хто старий звичай шанує, той не бідує* (III, С. 170); *Доброму всюди панить* (III, С. 198);

- застерігають від пияцтва: *Пий та ума не пропий* (III, С. 26); *Хто по повній випиває, той в болотї спочиває* (III, С. 26); *Хміль – не вода, чоловікови біда* (III, С. 38); *Там не раз сварка, де та вража чарка* (III, С. 172); *Фляшка рота не має, не зрадить* (III, С. 326);

4) попереджають про плинність часу: *Нинї румяні, а завтра зівялі* (III, С. 63); *Сегодня чоловік, як той дуб, сильний і здоровий, а завтра вже недужий і від вітру валить ся* (III, С. 63); *Нинька живеш, а завтра гниєш*! (III, С. 63). *Їж і пий, бо як помреть-ся,*

то все минеть-ся (II, С. 232); *Двайцять літ не година* (III, С. 171); *Три роки не година* (III, С. 184); *Минули ся ті роки, що розпирали боки* (II, С. 331); *Раз мати родила, раз і умирати* (II, С. 96); закликають робити все вчасно: *Хапай*, *Петре*, *поки тепле* (III, С. 46); *Ходімо*, *заки лис коло куниці* (III, С. 46); *Куй зелїзо, закіль горяче* (II, С. 53). Окремо варто назвати прислів'я та приказки, у яких час є умовою для перебігу певної дії, як-от: *І желїзо стираєть ся* (II, С. 175); *Лиш до часу постіл цїлий* (III, С. 168); *І на дудї струни рвуть ся* (III, С. 168); *І вужеви жильце виривають* (III, С. 173); *Але збаном лиш до часу воду черпати*; *коли він розібє ся, все пропало* (II, С. 310); *Доти збан воду носить, поки не зібє ся* (II, С. 385); *Переїдає ся разовий хліб*... (III, С. 13); *Бритва остра*, *но і она з часом вищерблює ся* (III, С. 173).

Прислів'я і приказки у творах С. Воробкевича репрезентують відшліфовані віками характеристики вічних понять, як-от:

- *правда* і *брехня*: *Правда в сьвітї ще не вмерла*... (III, С. 297); *Брехати не ціпом махати* (II, С. 229); *Правда і в мори не втоне* (III, С. 49); *Правда кривду переважить* (III, С. 49); *Вже сїм літ, як правди нїт*! (III, С. 49);

- *бідність* і *багатство*: *Кудрявий волос у щастю вє ся, а в нуждї й розпуцї на куснї січе ся* (II, С. 213); *Там розкоші, де в мошенцї гроші* (III, С. 40); *Добрий интерес, коли повний черес*! (III, С. 37); *Гріш нікому не вадить* (III, С. 142);

- *розум* і *дурість*: *Що голова, то инший розум* (II, с. 390); *Мудра була єго наука, та не лїзла до голови без бука* (II, С. 231); *Молодий розум за десять старих* (III, С. 45); *До всего дїла голови треба* (III, С. 45).

Прислів'я та приказки в досліджуваних текстах узагальнюють людський життєвий досвід, проводять паралелі зі світом природи, зокрема: із тваринами: *Кітка із мишею довго ся не грає* (I, С. 375); *На то коня кують, щоб не спотикав ся* (II, с. 368); *Куниця хитра, та все капкан мудрійший* (III, С. 174); *Як кота в дому нема, то мишам празник* (III, С. 302); *Де много псів, там заяцеви певна смерть* (III, С. 204); *Вовка пізнаш хоч у баранячій шкірі* (III, С. 50); із птахами: *Курка тому сьмітє розгребує, щоби зерно найшла* (II, С. 161); *Пізнати ворону по пірю* (III, С. 168); *Сам голуб в кіхтї яструба влетів* (III, С. 311);

з рослинами: *З тернини грушок не діждати ся* (ІІ, С. 240); *Зі злої трави не було ще ніколи доброго сіна* (ІІІ, С. 49); із явищами природи: *Не було снїгу та й не було слїду*; *настав сніг, став і слїд* (ІІІ, С. 49); *І на синє небо може наступити чорна хмара* (ІІІ, С. 151).

Прислів’я та приказки в мові творів С. Воробкевича виражають споконвічні закони, закономірності буття людини: *Хто не мав долї з-малку, той не мати ме до останку* (ІІІ, С. 68); *Чи співати-ме півень чи нї, а день все буде* (ІІ, С. 70); *Тиждень працюй, роби, а в неділю вбери ся* (ІІІ, С. 38); *Слези мертвого не збудять, а живому не поможуть* (ІІ, С. 328); *Не все правда, що сьвіт говорить. Він на брехнях стоїть* (ІІІ, С. 8).

Деякі прислів’я та приказки акумулюють перевірені часом спостереження щодо поєднання двох молодих людей у шлюбі: *Судженого і конем не обїдеш* (ІІ, С. 54); *Не було добра, коли пішла бідна сирота за багатиря* (ІІ, С. 212); *Хто рано одружить ся, той вік не натужить ся* (ІІ, С. 333); *Вірному коханю бог не противить ся* (ІІІ, С. 165).

Майстерне вплітання у тканину твору прислів’їв і приказок робить художню мову С. Воробкевича виразною та емоційною. Яскравою рисою ідіостилю письменника-буковинця є фраземи, емоційність яких увиразнює ритмічність та римування, наприклад: *Наші діди не знали біди, а їх внуки знають лиш муки* (ІІ, С. 101); *Тягни, кобило, хоч тобі не мило* (ІІ, С. 44); *До чорта та худоба, коли жити не вподоба* (ІІІ, С. 9); *Голубець гукає, собі пари шукає* (ІІІ, С. 77); *Поки стара спече книші, а в дїда не стане душі* (ІІІ, С. 45).

Отже, майстерне й різноманітне використання прислів’їв і приказок – одна з ідіостильових ознак художньої мови С. Воробкевича. Їх виразність та образність надають мові творів митця національного колориту, емоційної наснаги. Фраземний фонд творів письменника постає як система вироблених віками мовних конструкцій, що є невід’ємною частиною щоденного спілкування буковинців другої половини ХІХ ст., відображає їхні психічні, інтелектуальні, ідеологічні, релігійні, естетичні особливості мислення.

Ганна Дядченко

ПОРІВНЯННЯ З ЛЕКСИЧНИМИ ЦЕНТРАМИ СОМАТИЗМАМИ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Порівняння – важливий образотвірний засіб поетичної мови, “фігура мови, що полягає у зображенні особи, предмета, явища чи дії через найхарактерніші ознаки, які є органічно властивими для інших” (Українська мова : енциклопедія. – К., 2000. – С. 469). Розрізняючи порівняння *постійні* (*фольклорні*) та *індивідуально-авторські*, дослідники наголошують, що особливістю останніх є несподіваність вибору об’єкта порівняння: “поетичні асоціації й наближення далеко не завжди йдуть у згоді з асоціаціями й наближеннями звичножитейськими; тут часто неждано прокидається внутрішня “субстанція” речей, їхні неочевидні, але істотні прикмети, або ж по-новому виступають традиції народнопоетичного вжитку” (І.М. Дзюба).

За ознакою тематичної належності компонентів, з якими аналогізуються соматизми, виділяємо основні *лексико-семантичні моделі порівнянь*: “соматизм – природа”, “соматизм – предметний світ”, “соматизм – речовина”.

Актуальність порівняльної моделі “соматизм – природа” умотивовує частотність асоціативно-образних співвіднесень у межах архетипного метафоричного перенесення *природа – людина*, які фіксуємо у мові української поезії кінця XX – початку XXI століття. Зокрема, їх засвідчують контекстні зближення, іноді й ототожнення соматизмів із номінаціями лексико-тематичних груп “космічні тіла”, “вода”, “атмосферні явища”, “рослини”, “тварини”.

Порівняльне зближення соматизмів із номінаціями тематичної групи “космічні тіла” зумовлює появу у їхній образно-емоційній структурі сем ‘відчай’, ‘тривога’, ‘біль’. Їх спостерігаємо і в тісних контекстних зв’язках (*б’юсь наче риба/ об лід об ґрати – що стискують груди – де/* ***серце неначе болід жарить*** *– і його не остудиш* (А. Цвіт), і дистанційовано (***Ще тривога не падає метеорами****/ Щоночі* ***у серце*** *матері* (Т. Чубай).

Оказіональність образів забезпечують вжиті у функції об’єктів порівняння назви небесних тіл *метеор* “тверде тіло космічного походження, що потрапляє з величезною швидкістю в земну атмосферу; падаюча зірка” (СУМ, IV, 688), *болід* “великий яскравий метеор” (СУМ, I, 214).

Взаємопов’язаність двох поетичних тенденцій – антропоморфізації природи та природоморфізації людини – засвідчують порівняльні структури, в межах яких поєднано соматизми та номінації ЛТГ “вода”. Пор. природоморфні асоціації, викликані тактильними, візуальними, психологічно-сприйняттєвими та ін. враженнями: *насправді культура початку століття/.../ закорінилась в зламах твого цупкого/* ***волосся****,/ перехопленого недбало на вітрі,/* ***розвіяного*** *над пальцями,/* ***ніби струмені теплої води****/ над рукомийником* (С. Жадан); *один юнак* ***із серцем ніжним, як ручай****,/ упав, бо знався лиш на конях і ключах:/ для Бога – край, поетові – замало* (Л. Стринаглюк).

Динамічна дієслівна ознака умотивовує порівняння дії *погляду* людини з *морською хвилею*: *Не ховайся Ясоне в моєму саду/ Ні за тим голубим кипарисом/ де твій* ***погляд*** *пресиній пастуший/ уперше мене перестрів і* ***поніс****/* ***наче хвиля морська*** *мандрівна і нестримна/ білорунне ягнятко із піни* (В. Кордун). Натомість синтез статичної ознаки ‘глибина’ і психологічної ‘проникливість’ визначає художній зміст порівняльної структури ***як криниця*** *– /* ***погляд*** *матері* (В. Голобородько).

Важкий, гнітючий настрій людини передає порівняння *повіки* з природним явищем *гроза*: *Надто* ***тяжка, наче гроза, повіка*** (М. Кіяновська). Негативно-оцінну тональність висловлення підтримує переносне значення епітета *тяжка.* Пор. зі сталим висловленням *як (мов, наче)* [чорна, грозова] *хмара* “дуже сумний, похмурий хто-небудь” (СУМ, XI, 93).

Окремі зафіксовані в мові сучасної поезії порівняльні образи, що постали на зіставленні соматизма з явищами природи, містять сему ‘температура’. Як правило, порівняння з ознакою ‘гарячий’ (*жар, жарина, полум’я*) – це вербалізатори загострених, максимальних почуттів, а порівняння з ознакою ‘холодний’ (*сніг, крига*) сигналізують про байдужість, відсутність переживань, емоцій: *Таке прозоре, наче небо, тіло,/* ***Холодні руки, як***

весняний сніг (О. Бєляєва); *Сміюся одним оком, іншим плачу,/ у півуста хвалю, у пів… хулю,/ то* ***серце*** *– як* ***крига****, то –* ***як жар гаряче*** (П. Мовчан). Одночасне вживання в останній ілюстрації у функції об'єктів порівняння контекстних антонімів *крига* та *жар* відтворює складні, суперечливі почуття людини.

Актуальною для творення порівнянь є також асоціативна модель *рослина – людина*. У цьому разі об'єктами порівнянь щодо соматизмів виступають образи дерев (*верба, дуб, тополя, вишня*), кущів (*терен/ терня, бузок, калина*), трав (*трава, м'ята, кропива, полин*), частин рослин (*листя, пагін / пагінчик, корінь, бадилина, пелюстка*). При цьому соматизми зазвичай "перетягують" на себе ознаку рослини, яка лежить в основі зіставлення (*верба – дуплиста, дуб – міцний, калина, вишня – червона, трава – зелена, бузок – синій, кропива – жалка, м'ята – запашна, мох – м'який*), переймають наявні в семантиці назв рослин компоненти значення й оцінності: *Сама, либонь, шукала протягів./ Наскрізь вони проймали благеньке* ***серце,****/ і тепер – тепер воно* ***дуплисте, як верба*** (Л. Голота); *я хочу риси свої передати/ бо я не бог/ цей горбкуватий ніс/ ці* ***очі/ зелені як трава****/ (бо травою стануть)* (Т. Мельничук); *дух земний* ***химерна/ кров як мох*** (В. Неборак).

- Звернімо увагу на аналогізацію погляду людини з номінаціями *пагінчик, корінчик, пуп'янок* на підставі естетизації процесуальних ознак ʽпроростання', ʽрозвиток': ***Погляд – як насінинка/ чи молодий пагінчик –*** */ пускає в самісіньке серце/ свій чарівний* ***корінчик*** (О. Рута); ***Розвивається погляд мій,/ ніби із пуп'янка***, -"одяг": *я скинула/* ***одяг як тіло****/ і* ***тіло як одяг****/ і залишилася чорним квадратом/ на чорному тлі* (Н. Неждана);
- "посуд": *я цілував твої* ***відверті, як краєчки чашки, губи*** (В. Голобородько); ***губи*** *твої* ***холодні наче прозорі вінця****/ яких ніхто не торкався прагнучи світла й води* (Ю. Андрухович);
- "їжа": *Дівчата-лялі смокчуть бар і смокчуть/ джентльменів,/ у джентльменів* ***чорна кров, немов гречаний мед*** (В. Неборак); *Їх гарячі* ***тіла, наче вина терпкі*** *– / Золоті і брунатні* (М. Кіяновська); *їхні* ***уста гіркуваті мов підсмажений/ у солі мигдаль*** *і налиті кров'ю* (С. Жадан);
- "предмети культу та старовини": *І врешті, зійшовши по Лисенка, де/* ***обличчя*** *у вікнах* ***немов стародруки***

(Ю. Андрухович); ***б'є на сполох серце,/ наче дзвін*** (Л. Ромен); *Тільки* ***тіло розгойданим дзвоном гуде*** (П. Мовчан);

- "предмети розваги": *засинаєш непомітно/ і* ***очі*** *закочуються під повіки/* ***наче згублені іграшки*** (С. Жадан);

- "предмети побуту": *знову відчути, як стискаються їхні* ***серця****,/ які в них і без того* ***темні й цупкі****,/* ***мов гаманці зі свинячої шкіри*** (С. Жадан); *зрідка відвідує муза* –'колір': *Ти тут помреш від підлого ножа,/ і* ***кров*** *твоя* ***проступить, мов іржа****/ в новому "Ауді" на закутках Татарки* (Н. Білоцерківець);

- 'твердість' / 'крихкість', 'ламкість', 'м'якість': ***кинув серце*** *своє,* ***наче грудку****/ я на віко твоєї труни* (А. Гризун); *І говорила, і* ***губи тріщали, як віск****,/ В полум'ї слів* (О. Забужко); ***М'якшає серце, як віск.*** *Підвечірок./ Промінь останній лягає на згірок* (П. Мовчан). Прикметними є контексти, побудовані на внутрішньому контрастуванні семантики й оцінності таких порівняльних образів: *всі ці підлітки такі беззахисні проти років/ і їхні* ***серця тверді наче грифель****/ та разом з тим* ***наче грифель крихкі*** (С. Жадан);

- 'в'язкість': ***Загуслий погляд, ніби клей,****/ Шукав любові/ скривджені шматочки* (Н. Багата);

- 'важкість': *Тримаєш відлуння* ***важкими, як ртуть, руками*** (М. Савка).

- 'нежиттєвість': *У наш духмяний хлів, де спалахи звіриних/ вологих теплих тіл, де ситий дух кубла,/ приходите і ви в казенних пелеринах – / землисті голоси і* ***кров, немов зола*** (Ю. Андрухович).

Отже, різноманітні за формальною організацією та семантичною структурою порівняльні структури – це один із визначальних механізмів образотворення у поетичній мові кінця XX – початку XXI ст., зокрема й у межах лексико-тематичної парадигми "соматизми". Знаковими з погляду системності вживання, образотвірного й текстотвірного навантаження є соматично-порівняльні конструкції з компонентами лексико-семантичних парадигм "природа" і "предметний світ", "речовина".

Олена Кумеда

РЕДАКТОРСЬКИЙ ВПЛИВ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША НА МОВУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Іван Огієнко, стверджуючи, що «власне Шевченкова мова й стала в нас за наріжну підвалину нашої літературної мови», називає П. Куліша «мовним Шевченковим учителем» (Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. – Львів , 1908- 1911. – Т. 6. – 1911. – С. 140; далі Куліш). Водночас і до сьогодні залишається відкритим питання про роль П. Куліша в становленні літературної норми, оскільки жодна праця не дає вичерпної характеристики мови творів письменника. Пропоноване дослідження висвітлює проблему ідіолекту Пантелеймона Куліша на матеріалі текстів прижиттєвих першодруків: роману «Чорна рада» (СПб., 1857); історичного нарису «Хмельнищина» (СПб., 1861); автобіографічного нарису «Жизнь Куліша» (Правда. – 1868. – № 2–4, № 24–28); оповідання «Орися» (К., 1882); поеми «Маруся Богуславка» (Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. – Т. 2. – Львів : Просвіта, 1909). Аналіз мовних одиниць здійснено в контексті сучасної авторові писемної практики та локального мовного довкілля, які були визначальними в редакторській роботі над текстами Тараса Шевченка.

П. Куліш був одним із перших українських критиків, які високо оцінювали мову творів Т. Шевченка. Він називав Т. Шевченка й Г. Квітку-Основ'яненка *спорудниками нової словесності* (Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Прикметникові та споріднені з ними займенникові, дієприкметникові та числівникові форми) // Збірник праць XVIII наукової шевченківської конференції. – К., 1971. – С. 427; далі Тимошенко). Міркування П. Куліша про мову Т. Шевченка викладені в низці його праць 2 пол. 50-х – поч. 60-х рр. XIX ст.: «Взяв бо Шевченко свою чудотворню річ не з городів великих, не з академий самопрославленних… все те минув він… тільки хуторська й сільска мова йому до великого діла здала ся…» (Тимошенко, С. 492). З іншого боку, у зверненні «До Галичан» у 1880 р., окреслюючи своє бачення єдиної літературної мови, відзначав: «Наш Гомер не Шевченко, а народ. /…/ Ми хочемо,

щоб нас читала не одна Україна, а також Галичина…» (Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. – Нью-Йорк – Торонто, 1984. – С. 235; далі Листи).

П. Куліш, який «мав незвичайний мовний «нюх», мав велике мовне почуття» (Листи, С. 99), не міг не помітити такої виразної особливості Шевченкового ідіолекту, як орієнтацію на весь українськомовний територіальний та історичний простір. Він називав творчість Кобзаря взірцевою, гідною наслідувань: «…як йому самому пісня дала тон до високої речи, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти» (Тимошенко, С. 492). До того ж П. Куліш наголошував на позитивній ролі Т. Шевченка як продовжувача на українському ґрунті чотиристопового ямба Пушкіна. За спостереженнями Є. Нахліка, пізній П. Куліш і сам прагнув іти цим шляхом Пушкіна – Шевченка: не намагався вигадувати якісь нові слова, але й не уникав церковнослов'янської лексики, яка була первісно адаптована саме українською книжною мовою.

Відбувався також і «зворотній процес творчого діалогу двох видатних діячів культури XIX ст., а саме – Кулішеві впливи на Шевченка», щоправда, здебільшого на текстологічному рівні (Тимошенко, С. 55–56). П. Тимошенко, опираючись на автентичні тексти (автографи, першодруки, рукописні списки), дослідив, що деякі риси Шевченкової мови змінювалися за життя поета, почасти не без редакторського втручання П. Куліша, зокрема у виданні «Кобзаря» 1860 р., що друкувався за його сприяння. Тут помітне вживання форми *люд**е***, навіть у ранній поезії. На думку П. Тимошенка, це відбулося не без участі П. Куліша. У цьому виданні правопис Шевченка було замінено на кулішівку: замість *жит*[ь]*тя*, *зил*[ь]*ля* уведено *життє*, *зіллє* тощо. Однак Т. Шевченко не погоджувався з такими настановами, про що свідчать його власноручні виправлення *весіллє* на *весілл**я*** в примірникові «Кобзаря» 1860 р., який належав Цвітковському. У Шевченкових автографах не було форм *життє*, *зіллє*, а лише *жить**тя***, *зиль**ля***. Імовірно, такого ж послідовного виправлення *люд**ы*** на *люд**е*** зазнали й обидві частини перекладу п'єси «Назар Стодоля», опублікованого П. Кулішем в «Основі» в 1862 р. Сам Т. Шевченко, як свідчать рукописи, вживав обидва варіанти: *люди*, *люд**е***.

За нашими спостереженнями, П. Куліш у всіх першодруках, за кількома винятками, стабільно відбиває флексію ***-е*** в іменниках чол. роду із суфіксом ***-ин-***, ***-ар-***, зокрема у мові його текстів зафіксовано 255 словоформ з ***-е***. Показово, що флексію ***-е*** в зазначених іменниках безвинятково засвідчує мова листів П. Куліша 40–50-х рр.: *люд**е***, *мирян**е***. Ймовірно, за часів П. Куліша в його рідномовному оточенні – східнополіських говірках – у формах Н. в. множини іменників ІІ відміни була поширена флексія **-е** (на це вказують різноманітні діалектні джерела з цієї території – від часів Куліша й до сьогодні). До того ж мовні орієнтири автора могла посилювати книжна традиція, яку він свідомо культивував як письменник та редактор.

П. Куліш послідовно виправляв у поезії Т. Шевченка *мени* на *м**и**ні*, що й відбито в «Кобзарі» 1860 р. Таке написання П. Тимошенко зафіксував і в мові Т. Шевченка, зокрема в найдавніших поетових автографах кінця 30-х – початку 40-х рр. Із 1846 р. відбувся різкий перехід до форми *мени*, яка згодом знову стала рідковживаною. П. Д. Тимошенко зазначає, що «слідом за Шевченком написання *мені* (*мени*) запроваджували й інші письменники», а тому «введення Кулішем у «Кобзарі» 1860 р. послідовних написань *м**и**ні* не було виправданим»; та й «сам Куліш згодом почав поступово відмовлятися від них на користь *мені*» (Тимошенко, С. 106).

Спостереження над мовою прижиттєвих першодруків П. Куліша показало, що в текстах 1857 та 1861 рр. послідовно відбито *м**и**ні*, однак у тексті 1868 р. виявлено вагання між *м**и**ні* та *м**і**ні* (2:2 – цифри показують кількість словоформ з ***и*** : ***і***). Імовірно, така стабільність у відбитті [и] відповідала вимові П. О. Куліша. Упорядник львівського видання 1909 р. зазначає, що мова різних текстів П. Куліша засвідчує три фонетичні варіанти форми дав. - місц. відм. займенника *мені*: *менї*, *м**і**нї* і *м**и**нї*, проте текст цього неприжиттєвого першодруку 1909 р. фіксує тільки форму *мені*. Видавці І-го тому «Повного зібрання творів» П. Куліша зауважували, що в ранніх листах письменника були варіанти *міні* і *мині*, у пізніших – тільки *міні*. За нашими спостереженнями, епістолярій письменника 40-х рр. відбиває *м**и**ні*, за винятком 6-ти словоформ *м**і**ні*, однак уже в листах 50-х рр. виявлено три фонетичні варіанти – послідовне

міні й одиничні *мені* і *мині*. Записи діалектного мовлення з території східнополіських говірок дають підставу припускати, що послідовні написання *мині* та поодинокі *міні* в першодруках П. Куліша відбивають фонетичні риси його питомого мовного оточення.

До невиправданих редакторських виправлень П. Куліша П. Тимошенко зараховує також послідовне введення суфіксального -*й*- у ступеньованих формах прикметників у «Кобзар» 1860 р. і висловлює сумніви щодо написання *щасливіща*, адже подібних прикладів у письменника, принаймні в 60-х роках, не було.

Як свідчать джерела, у мові всіх першодруків П. Куліша відбито похідні із суфіксом -***ійш***-, хоча в нарисі «Жизнь Куліша» (1868), опублікованому у Львові, перевагу надано словоформам із суфіксом -***іщ***-: 9 словоформ з -***іщ***- і 3 із -***ш***-, -***іш***-, -***ійш***-. У львівському виданні «Марусі Богуславки» (1909) на тлі 8-ми словоформ з -***ійш***- зафіксовано одну з -***іщ***-. У текстах 1857 та 1861 рр. послідовно, за винятком одного разу (прикметник з -***іш***- у тексті 1857 р.), відбито 33 словоформи із суфіксальним -***й***-. Загалом у першодруках П. Куліша виявлено 10 словоформ з -***іщ***-: *давн****іщ****ихъ-давенъ*, *дивн****іщ****у*, *найвиразн****іщ****имъ*, *найвірн****іщ****ими*, *найлюб****іщ****ий*, *найлюб****іщ****а*, *найлюб****іщ****е*, *найлюб****іщ****ою*, *розумн****іщ****имъ* (1868); *найлют****їщ****а* (1909); 42 словоформи з -***ійш***-, напр.: *безпечн****ійш****е*, *одягн****ійш****ий*, *трудн****ійш****ъ*; 2 словоформи з -***іш***-: *радн****іш****ий* (1857); *якъ найхутч****іш****ъ* (1868); одиничну із -***ш***-: *найщаслив****ш****е* (1868). У листах П. О. Куліша 40–50-х рр. наявні словотвірні варіанти з усіма 4-ма суфіксами: -***ш***-, -***іш***-, -***ищ***- / -***іщ***- (у листі 1848 р.), проте найчастотнішим був варіант з -***ійш***-.

П. Тимошенко стверджує, що «у нашому письменстві часів Шевченка й після нього (у Галичині ще й на початку XX ст.) в прикметниках і прислівниках вищого й найвищого ступенів порівняння часто зберігався суфіксальний -*й*- (*білійший*, *найбілійший*), що має реальний грунт по говірках і тому підтримувався й давнішими книжними традиціями»; Т. Шевченко був одним із перших, хто «почав рішуче відмовлятися від такого -*й*-»; варіанти з -*й*- у поета «мають виразне книжне походження і переслідують стилістичні цілі,

як і інші архаїзми» (Федорук О. До питання про Шевченкові впливи на Пантелеймона Куліша (рік 1869) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів ; Нью-Йорк, 2000. – С. 204–205). М. Жовтобрюх відзначає поширеність суфікса ***-ійш-*** у мові західноукраїнської преси – від ранньої публіцистики (з кінця 40-х рр. ХІХ ст.) до поч. ХХ ст. На відміну від галицьких та буковинських періодичних видань, у східноукраїнській періодиці паралельно з ***-ійш-*** уживався також суфікс ***-іш-***, іноді цю функцію виконував ***-іщ-***. Поширеність суфікса ***-ійш-*** у мові П. О. Куліша зумовлена діалектною основою мови письменника та збереженням давнішої традиції, проте перевага невідомого у східнополіських говірках суфікса ***-іщ-*** у тексті 1868 р., уміщеному у львівському часописі, ймовірно, відповідає спеціальній мовній настанові автора.

П. Тимошенко вважає, що збільшення займенникових форм *сей*, *ся*, *се* в 1858–1861 рр. і в листуванні, і в поезіях Т. Шевченка певною мірою пов’язано з мовним впливом тогочасної мовної продукції: «саме в цей час активну творчу й видавничу діяльність розгорнув Куліш, до мовних і літературних порад якого Шевченко дуже прислухався і який писав і друкував *сей*, *ся*, *се*» (Тимошенко, С. 112). Дійсно, за нашими спостереженнями. у всіх першодруках П. Куліша послідовно відбито *сей*, *сёго*, *сёму*, *ся*, *сеі*, *сій*, *сю*, *се*, *сіх*, *сёгобочними* тощо. Менш частотними були *отсе*, *отсей*, *отся*, а рідковживані *це*, *оце* здебільшого мали виразне стилістичне забарвлення. Так, у тексті «Чорної ради» в мові автора та центральних персонажів (представників козацької верхівки та городової старшини) ужито варіанти із ***с-***, а в мові соціальних низів (міщан, запорожців, селян) нараховано 24 словоформи *це*, *ці*, *цёго*, *цімъ*, *ціхъ*, *ціі* та 8 *оце*, *оці* й жодної *отсе* на тлі 18-ти займенників із ***с-***. Перевага архаїчних займенникових форм із ***с-*** (на тлі нечисленних *отсе* й новіших *оце*, а також винятково стилізованих *це*, *ці*, *цёго*, *цім*, *ціх*, *ціі*) у текстах П. Куліша віддзеркалює як мовну практику письменників-наддніпрянців, так і риси говіркового оточення автора.

На думку П. Тимошенка, послідовні й численні *бачять*, *кричять*, *лежять* у «Кобзарі» 1860 р. є наслідком редакторської праці П. Куліша; йому належать також аналогічні виправлення

і в першодруках листів Шевченка до М. Лазаревського у № 3 «Основи» за 1862 р. У першодруках П. Куліша виявлено 52 випадки збереження м’якості шиплячих [ж], [ш], [ч], причому 42 словоформи – з пом’якшеною африкатою [ч’] і тільки одна із [ш’]: *душять*. Мова епістолярію письменника з 1841 до 1856 рр. послідовно відбиває тверді шиплячі, однак у листі 1853 р. зафіксовано *лошя*, *лошят*. «Граматка», яку П. Куліш видав у 1857 р., пропонує тільки тверду вимову шиплячих, напр.: *державъ*, *держали*; *зачали*. Наявність альтернативних словоформ із диспалаталізованими приголосними (напр.: *бачать*, *вбачавъ* – *бачять* (2:12); *кінчати*, *кінчай*, *закінчання*... – *скінчять* (7:1); *лежала*, *лежали*… і тричі *лежять*, *положять*; стабільно *держати*, *державъ*, *держався* проти 2-х *держять*) вказує на непослідовність П. Куліша в збереженні м’якості шиплячих [ч] – [ч’] і [ж] – [ж’]. Імовірно, у рідній говірці Куліша [ш’], [ж’], [ч’] виступали спорадично. Хитання [ш] ~ [ш’], [ж] ~ [ж’], [ч] ~ [ч’] засвідчують і сучасні діалектологічні джерела. Це було наслідком впливу східнополіських говірок, а також спробою інтегрувати різноманітні діалектні риси: діалектну вимову (поширену в південно-східному наріччі) палаталізованих шиплячих перед [а] засвідчує мовно-літературна практика сучасників і наступників П. Куліша (Є. Гребінки, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, Олени Пчілки, Лесі Українки, А. Кримського). Такі явища відбивають і періодичні східноукраїнські видання початку XIX ст.

На українському ґрунті активно функціонують ітеративні дієслова із суфіксом ***-ува-*** (< ***-ова-***), який може ускладнюватися суфіксом ***-ов-*** (***-ов-*** + ***-ува-*** > ***-овува-***). За спостереженнями П. Тимошенка, у мові письменників першої половини XIX ст. переважали форми з ***-ова-*** (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ’яненко, Є. Гребінка, Й. Бодянський, П. Куліш). Такого вживання дотримувалися перші збирачі й видавці усної народної творчості М. Цертелєв, М. Максимович, І. Срезневський, що могло бути спричинено книжною традицією. Мова української періодики засвідчує, що до сер. XIX ст. ще не сформувалася літературна норма у вживанні дієслівного суфікса ***-ува-***, однак уже помітною була тенденці до вживання варіанта з [у], а не з [о]. Т. Шевченко був одним з перших авторів, хто почав надавати

перевагу формам з -***ува***-, проте редактори, переписувачі та видавці нерідко виправляли їх на -*ова*-, -*йова*-. П. Тимошенко вважає, що частотні зразки з -***ова***- (-***ьова***-, -***йова***-) у «Кобзарі» 1860 р. були наслідком редакторського втручання П. Куліша.

За нашими спостереженнями, найбільше словоформ з -***ова***- (дієслів та дієприслівників) відбито в першодруку творів П. Куліша 1857 р., тоді, як у словникові до роману зафіксовано тільки дієслова з -***ова***-. У пізніших виданнях творів П. Куліша кількість дієслівних форм із суфіксом -***ова***- помітно зменшилась: у тексті 1861 р. – 4 : 300; у тексті 1868 р. – 6 : 118. А першодрук 1882 р. не фіксує жодної словоформи з -***ова***-, але відбиває 12 з -***ува***-. Є. Нахлік стверджує, що в тексті авторизованого видання «Орисі» 1861 р. П. Куліш виправив *зди**ова**всь*, *пора**хова**в* на *зди**ува**всь*, *пора**хува**в*. Очевидно, ці корективи було враховано в тексті 1882 р. У неприжиттєвому виданні 1909 р. на тлі дієслівних форм з -***ува***- виявлено 6 з -***ова***-. У першодруках різних років суфікс -***ова***- відбито також у прикметниках (напр., *вин**ова**того*, *мудр**ова**ту*, *сук**ова**тихъ*) та іменниках (напр., *буд**ова**ння*, *гам**ова**ння*, *горд**ова**ннє*, *козак**ова**ння*, *мал**ёва**ннє*, *пол**ёва**ннє*, *розум**ова**ння*). Імовірно, на ранніх етапах творчої діяльності П. Куліш перебував під відчутним впливом діалектної стихії, а згодом став наслідувати тенденції писемної мовної практики.

На думку П. Тимошенка, у «Кобзарі» 1860 р. варіант *не побачуть* (у поемі «Катерина») на *не побачять* виправив П. Куліш. За нашими спостереженнями, у дієслові *побачать* письменник не змішував закінчень I та II дієвідмін, чого не можна сказати про інші словоформи. Так, у мові першодруків (різних років) П. Куліша зафіксовано 50 словоформ (3 дієслова та 48 похідних), які засвідчують індукцію, хоча можливі варіанти, напр.: *вар**ють***, *гат**ють***, *стел**ють***; *рад**ючи***, *бо**ючи**сь*, але й *бо**ячи**сь*, *вод**ючи***, *глад**ючи***, *говор**ючи***, але й *говор**ячи***. Лист П. Куліша 1848 р. фіксує дієприслівник *сид**ючи***. Паралельні дієслівні форми 3-ї особи множини, виявлені у першодруках письменника, були наслідком впливу рідних говірок.

Аналізований матеріал засвідчує, що не всі редакторські вподобання П. Куліша засвоїла літературна норма, проте еволюція його мови демонструє пошуки компромісів, які в майбутньому змогли об’єднати український мовний простір.

ТЕОРЕТИЧНА СТИЛІСТИКА

Галина Сюта

ОНОВЛЕНИЙ ЗМІСТ І СТАТУС ТЕРМІНА *ЦИТАТА* В СУЧАСНІЙ СТИЛІСТИЦІ

Теоретичний розвиток стилістики наприкінці XX ст., який засвідчила активна науково-парадигмальна її розбудова, зумовив істотний (а іноді й кардинальний) перегляд усталених у вжитку стилістичних категорій і понять. Зокрема, зосередження дослідницьких інтересів на вивченні багатовимірних і здебільшого нелінійних відносин між текстами як феноменами культури спричинило оновлення змісту й теоретичного статусу понять, пов’язаних із феноменом поетичної традиції, її тяглості / збереження чи руйнування / перегляду. Одним із таких є сьогодні термін *цитата*.

Розширене лінгвістичне розуміння лінгвокогнітивної, мовно-естетичної, лінгвопрагматичної природи цитування у мові і в текстах різних жанрів і стилів відбиває вживання терміна *цитата* у новітніх текстознавчих дослідженнях, які засвідчують розхитування його колишньої однозначності. Як слушно зауважує К.О. Козицька, “при численності публікацій, які демонструють колосальну важливість та наукову затребуваність проблеми цитацій, до неї досі не вироблено єдиного підходу. Ні у вітчизняній, ні в західній науці поки що не визначені межі поняття «цитата», немає єдиних критеріїв класифікації цитат і їх функцій, довільна термінологія, вкрай мало теоретичних робіт, в яких здійснено спробу підсумувати накопичений досвід і запропонувати

концепцію цитати з урахуванням різноманітності зафіксованих літературних фактів” (Козицкая Е. А. Смыслообразующая функция цитаты в поэтическом тексте: Пособие к спецкурсу. – Тверь, 1999. – С. 5).

Зіставлення тлумачень у спеціальних і загальних словниково-енциклопедичних виданнях різних років дає змогу виявити і класичні, й новітні погляди на цитату. Класичні тлумачення кодифікують вузьке трактування: “дослівно наведений у мовленні уривок якогось тексту чи точно відтворений вислів якоїсь особи”) (Баранник Д.Х. Цитата // Українська мова: Енциклопедія [вид. 3-є, зі змінами і доповненнями]. – К., 2007. – С. 816).

Видання кінця XX – початку XXI ст. пропонують сучасніше розширене розуміння – з урахуванням смислотвірних, текстотвірних, семантико-функціональних аспектів уживання цитатних висловлень у системі мови і в текстах різних жанрів і стилів. Ці тлумачення акцентують здатність цитати зумовлювати “рекурсивні відношення діалогічності тексту із семіотичним універсумом культури” (Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава, 2010. – С. 716). У такій розширеній інтертекстуальній інтерпретації *цитатою* є не так *безпосереднє запозичення текстового фрагмента*, як *актуалізація* (опертя на нього чи відштовхування від нього) *функціонально-стилістичного коду*, що репрезентує певний спосіб мовомислення або стилістичну, мовно-естетичну чи жанрову традицію (А.Г. Шнітке, М.О. Можейко, Н.А. Кузьміна, К.О. Козицька, Н.В. Семенова, І.В. Арнольд, Т.О. Смирнова, О.О. Селіванова, Т.В. Кальченко). Пор.: “звичне, всім зрозуміле слово цитата [..] тепер застосовується для номінації *будь-якого перегуку, що пов’язує пам’ятки культури* [виділено нами – *Г. С.*], не тільки літературні. [..] Цитатою є будь-яка форма текстового (мовного) перегуку (потоки кодів, жанрові зв’язки, парафрази, асоціативні відсилання, ледь вловні алюзії)” (Смирнова Т.А. Типология и функции цитаты в художественном тексте (на материале романов А. Битова «Пушкинский дом», В. Маканина «Андеграунд, или Герой нашего времени»): дисс. .. канд. филол. наук : 10.01.08 – «Теория литературы. Текстология». – М., 2005. – С. 44). Тобто сучасні дослідники цілеспрямовано

акцентують увагу на природі цитати як знака “не свого” мовомислення, що у процесі свідомого чи несвідомого вживлення в інший авторський текст створює у ньому ефект “чужості”, стимулюючи появу додаткової семантики та / або оцінності.

Розширене мовознавче трактування цитати як найзагальнішого позначення одиниць і засобів діалогізації тексту однією з перших запропонувала З.Г. Мінц, згодом цю позицію активно підтримали І.В. Фоменко, М.Б. Ямпольський, Н.В. Семенова. Поступово ця думка почала домінувати у лінгвістичній свідомості, а сам термін устійнився як *родове* позначення різноманітних структурно-семантичних форм вияву “чужого слова”. Щоправда, дослідники іноді пов’язують таке узагальнення з тим, що в конкретних виявах не завжди можна чітко диференціювати різні типи інтертекстуально навантажених одиниць: “Оскільки в романі часто важко розмежувати такі явища, як цитата, ремінісценція, алюзія, нам видається зручнішим вживання об’єднувального терміна *цитатність* (як загальна властивість поетики “чужого слова”)” (Пустыгина Н. Цитатность в романе Андрея Белого «Петербург» // Труды по русской и славянской филологии. Ученые записки Тартусского гос. ун-та. Т. XXVIII: Литературоведение. – Тарту, 1977. – С. 80.). Концептуально дискутуючи з таким підходом, Т.О. Смирнова наголошує на доцільності принципового, свідомого, а не ситуативно-вимушеного визнання родового статусу цитати: “у термінологічному апараті багатьох дослідників інтертекстуальності терміном *цитата* цілеспрямовано позначають випадки, які можна типологічно класифікувати, і це теж свідчить, що *цитата* – термін родовий” (Смирнова Т.А. Цит. праця. – С. 52).

Інформативним щодо оновлення лінгвостилістичного змісту терміна *цитата* є його зіставлення з поняттям *ремінісценція*. Їх сплутування, нерозрізнення, а часто й нескоординованість родо-видового статусу пов’язана передусім із гіпертрофованим впливом на формування лінгвістичної думки літературознавчих та культурологічних, зокрема естетико-культурологічних концепцій. Як і *цитата*, термін *ремінісценція* позначає наявні у різностильових та різножанрових текстах відсилання до

попереднього мовно-культурного досвіду, насамперед – текстуалізованого й закріпленого у мовній свідомості у форматі сталих надслівних єдностей чи образних висловлень. Пор.: *ремінісценція* – “усвідомлена чи неусвідомлена, точна або перетворена цитата чи іншого роду відсилання до більш-менш відомих раніше вироблених текстів у складі більш пізнього тексту” (Супрун А. Текстовые реминисценции как языковое явление // Вопросы языкознания. – 1995. – №6. – С. 17). Сутність ремінісценцій дослідники визначають як “образи літератури в літературі”, “літературні пригадування” (В. Халізєв), результат “несвідомої дії творчої пам’яті” (В.М. Жирмунський), неактуалізовану цитату (Н.А. Кузьміна), “забуту цитату” (З.Г. Мінц).

Визначальним параметром для розмежування *цитати* і *ремінісценції* дослідники (З.Г. Мінц, Н.А. Кузьміна, І.В. Арнольд) вважають критерій *точності відтворення*, який, у свою чергу, безпосередньо, скорельований із чинником упізнання. Застосування критерію точності не означає звуженого розуміння цитати як дослівно відтвореного фрагмента протоджерела, а лише умотивовує стратифікацію її різновидів за шкалою “точна – трансформована – семантична” і дає підстави для протиставлення *точної цитати* та *ремінісценції* як перефразованого вживання “чужого” висловлення. Водночас констатація типологічного різновиду *трансформована цитата* дещо розхитує чіткість опозиції *цитата – ремінісценція* і навіть функціонально зближує ці поняття.

Для прикладу розгляньмо відомий біблійний фрагмент «Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог» (Іван, 1:1–3). У сучасній українській поетичній мові (а також у цитатному тезаурусі більшості мовців) він практично не відтворюється повністю, а зазвичай функціонує як редукована лаконічна сентенція «Спочатку було Слово», пор.: Інквізитор: *То лиш слова, Джордано:/ «**Спочатку було Слово**!»/ Воно безсмертне…* (О. Бердник); *Як народжується той чи інший задум, деталь, мелодія вірша – не кожен поет зважиться відповісти. Та в одному зійдемося ми:* ***спочатку було слово.*** *Від нього і колір, і мелодія, воно лежить наріжним каменем у підвалинах задуму.* (Б. Олійник, Музика слова); *Наперед програмоване,*

конвойоване, залякане слово нині виходить з тісних рамок... Виходить ослабленим, непевним, глухим. Воно забуло свій рід: ***«Найперше було Слово».*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України); *Слово з'явилося першим, потім з'явилася людина, бо ж сказано:* ***спочатку було Слово*** (http://www.ukrlib.com.ua/sochm/printout.php?id=1001). Цей редукований формат сентенції, у свою чергу, слугує прецедентним інваріантом для найрізноманітніших структурно-семантичних реінтерпретацій, актуалізованих як: а) мінімально трансформовані лексичні цитати (наприклад, з усіченням / субституцією окремих слів, із нарощенням заперечних чи уточнювальних елементів тощо): *В утробі/ тремтіла дитина,/ по ній/ розливалася/ млость./ І взнала:/* ***спочатку був біль,/ а не слово,/*** *кінець буде біль* (Б. Бойчук); ***Спочатку була земля./*** *І в кінці була земля./ І жінка несла по вулиці немовля./ По такій горі високій,/ де кінчалася земля,/ де уже за третім кроком/ починавсь Чумацький Шлях* (І. Жиленко); б) прозорі для впізнання семантичні цитати (ремінісценції) із значними лексико-граматичними змінами, розбудовою прецедентного висловлення, але із збереженням опорних лексем чи синтаксичних конструкцій, які й становлять поріг упізнаваності): *Гнуті дзеркала часу і простору/ у тих льохах приречені на марність/ дошукуються сутньої підвалини/ початку початків того, що було/ поперед всього й сотворило нас/ с л о в а* (І. Калинець).

Різний ступінь трансформованості, а також інші лінгвальні механізми трансформації розглядуваної біблійної цитати у поезії Б. Бойчука, І. Жиленко та І. Калинця умотивовують їх типологічне розмежування як транформованих цитат і ремінісценції. Порогом упізнаваності в останній слугують лексеми *слово, початок*: граматично дистанційовані у різних синтагмах, вони в авторському метатексті все-таки залишаються опорними, визначальними для змістового розвитку вірша. Тобто в цьому разі "важливою є не точність цитування, а впізнання. Важливо, щоб читач почув «чужий голос», і тоді .. увесь авторський текст збагатиться за рахунок тексту джерела" (Фоменко И.В. Цитата // Введение в литературоведение: Литературное произведение: основные понятия и термины. – М., 1999. – С. 499). Водночас упізнання ремінісценції читачем не обов'язкове для розуміння вірша (хоч в ідеалі значно

поглиблює його), натомість без розкодування цитати адекватне авторському замислові розуміння поезії неможливе.

Лаконічно окреслюючи важливі для сучасної стилістики *кваліфікативні ознаки* цитати, закцентуємо увагу на таких її параметрах:

– знакова природа, здатність виступати метонімічним замісником змісту прецедентного тексту;

– здатність функціонувати як лінгвоментальне відсилання до прецедентного тексту;

– конденсація та відновлюваність інформації про автора та / або протоджерело; неактуалізованість цієї інформації призводить до спотворення або й нівеляції інтертекстуальної інтеракції;

– відтворюваність форми і змісту (їх точність і повнота – величини змінні, у зв’язку з чим дослідники диференціюють точні, трансформовані та семантичні цитати);

– відносна автономність (семантична та / або графосемантична) на тлі нового тексту, збереження статусу “чужого слова”;

– атрибутованість (згадані в тексті чи епітексті ім’я автора, назва протоджерела, що полегшують упізнаваність цитати);

– графосемантична маркованість (лапки, написання курсивом, великими літерами, розрядним шрифтом тощо), які забезпечують візуальну ідентифікацію цитати і сприяють реалізації диференційних щодо цитат як одиниць мови і тексту референтних смислів “сказав не я / не зараз / не тепер”.

Кожен із визначених параметрів заслуговує на детальний розгляд й ілюстрування.

Загалом констатуємо, що сучасні підходи до вивчення лінгвокогнітивної природи цитувань у текстах різних жанрів і стилів, науковий перегляд традиційного розуміння явища цитатності в контексті теорії діалогічності й інтертекстуальності переконливо умотивовують новітній статус цитати як одного з ключових понять інтерпретативної стилістики тексту, родової кваліфікації щодо різноманітних видових форм “чужого” слова. Оновлений термінологічний зміст розглядуваного поняття має бути врахований, а в найближчій перспективі – кодифікований у фахових словниково-енциклопедичних тлумаченнях.

Наталія Мех

ЖАНРОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ДИСКУРСАХ

Мовознавча наука постійно апелює до комунікативного аспекту мови. Питання теорії мовного жанру розглянуто у працях таких лінгвістів, як М. М. Бахтін, В. В. Дементьєв, Т. В. Шмелбова, Г. Вежбицька, Н. Д. Арутюнова, М. Ю. Федосюк, В. А. Тиригіна, К. А. Долинін, С. Гайда, К. Ф. Сєдов та ін.

Стилі, жанри наукової мови неодноразово були об'єктом наукових розвідок українських дослідників. Мова науки висвітлювалася в галузі функціональної стилістики (школа С.Я. Єрмоленко, школа Л. І. Мацько та ін.) та дискурсивного аналізу (Ф.С. Бацевич та ін.). Поняття *жанр* є центральною категорією дискурсу та тексту.

Відображення розуміння *жанру* в культурі, мистецтві та науці фіксує загальномовний словник, інтерпретуючи назване поняття як факт суспільної свідомості, як інструмент наукового пізнання, а також, як форму й вид результатів пізнання, пор.: *жанр* – це "вид творів у галузі якого-небудь мистецтва, який характеризується певними сюжетними та стилістичними ознаками… Спосіб що-небудь робити; сукупність прийомів; стиль, манера" (СУМ, Т.ІІ., С.508). Дослідники вважають, що "жанри завжди є засобами створення, породження нового змісту, невід'ємного від контекстуальних чинників соціальної ситуації та формальних ознак. Формально мовні ознаки жанрів охоплюють функціональну організацію жанрового змісту, текстову композицію, які разом утворюють внутрішню структуру (Ч. Фергюсон) жанру, яка слугує його формальним ідентифікатором. Внутрішня структура реалізує текстотвірну функцію жанрів, яка їм притаманна завдяки цілісності та завершеності" (Яхонтова Т.В. Лінгвогенологія сучасної науки (на матеріалі англомовних текстів) / Автореферат дис. на здоб. наук. ступеня доктора філол. наук. – К, 2014. – С.12).

До проблеми тексту все частіше звертаються культурологи, розглядаючи культуру – як текст. Саме «текстологічний підхід надає можливість досягати найбільшої об'єктивності,

доказовості і глибини семантичних характеристик («глибинної семантики»). Подвійне тлумачення поняття про текст у музикознавстві викликає труднощі у визначенні рівнів і масштабів текстологічного підходу. Множинність контекстів як різноманітність зв'язків тексту – контексту, багаторівневневості явищ тексту, відповідно, текстологічного підходу змушують музикознавців звертатися до понять «великий текст», «гіпертекст». У деяких випадках, наприклад при звертанні до складних музично-культурологічних феноменів, ці поняття стають ключовими» (Осадча, С. 85.). Сучасне знання, вивчаючи в першу чергу духовний аспект культури, розкриває ціннісно-смислові структури особистості за допомогою методу розуміння. яке пов'язане з встановленням суті вивчення явища та разкриває механізм перетворення цієї суті в частину культури.

Фахові енциклопедичні джерела фіксують наступну інформацію про термін *жанр* у науці та культурі, пор.:

Жанр мовний – типова форма завершеного *висловлення*, зумовлена метою і темою спілкування, а також прийнятими в певному суспільстві нормами, правилами комунікації як фактом соціальної взаємодії людей. *Жанр мовний* визначається тим, хто, кому, для чого, про що і як говорить. Він пов'язаний з діяльнісною прагматичною природою *мовленнєвого акту* і як комунікативна одиниця, характеризується тематичною, композиційною і стилістичною цілісністю.

Мовні жанри належать до соціально стійких типів висловлень, що історично склалися в певній культурі; вони мають об'єктивний характер. За комунікативним призначенням розрізняють інформативні, оцінні, етикетні, імперативні *мовні жанри*. Поняття *жанр* охоплює як однослівні побутові репліки, так і великі за обсягом тексти – наукові, офіційно-ділові, художні тощо. За походженням розрізняють первинні й вторинні мовні жанри.: первинні властиві безпосередньому спілкуванню, а вторинні формуються в умовах розвиненої культури, комунікації – наукової, адміністративно-правової, художньої, релігійної тощо.

Жанрові форми розраховані на інформативну (повідомлення про щось) або фактичну (потреба в спілкуванні як такому) настанову комунікантів. До типових форм висловлення,

тобто мовних жанрів, належать *бесіда, побутове оповідання, військова команда, висловлення захоплення, осуд, заперечення, схвалення, ділові документи, щоденник, відповідь, лист, протокол, побажання, подяка, співчуття, жарт, промова* і под. («Укр. мова». Енциклопедія, С.189).

Жанр музичний – (фр. genre – рід, вид, тип, манера) – багатозначне поняття, яке характеризує класифікацію музичної творчості за родами і видами, виходячи з їх походження, умов виконання, сприймання та інших ознак (зміст, структура, засоби виразності, склад виконавців тощо). Поняття мовних жанрів використовується в різних аспектах (широкому – оперний жанр, симфонічний жанр., камерний жанр. і т.д.; вузькому – велика опера, комічна опера, лірична опера, музична драма і т.д.; симфонія, камерна симфонія, сюїта; увертюра; симфонічна поема; соната, квартет і т.д.; арія, аріозо, каватина, романс, пісня і т.д.) . Склад виконавців і спосіб виконання визначають найпоширеніший поділ жанрів на вокальний та інструментальний, які, в свою чергу, диференціюються за дрібнішими ознаками.

Духовна культура – це різноманітний досвід життєдіяльності соціальних суб'єктів, що включає в себе найсуттєвіші результати суспільного досвіду народів щодо освоєння суспільного буття, соціуму в цілому, багатогранних духовних цінностей. Духовна культура як елемент духовного життя, суспільних, духовних відносин -- це і певна система цінностей, знань, переконань, світоглядних орієнтацій, норм, традицій в органічній єдності з соціальною гуманістично спрямованою діяльністю людей щодо освоєння, творення буття. Цінності духовної культури мають яскраво виражене національно-специфічне, індивідуальне забарвлення (див. Філософія: Навчальний посібник / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2002. – С. 124).

Українська культура: музична, мистецька та ін., як «цілісний духовно-комунікативний феномен веде до засадничих понять традиції та канону в їх аксіологічній спорідненості.

У цьому напрямку наукового пізнання головною для розвитку української музичної культури є православна співацька традиція. Це підтверджується зверненням сучасних українських композиторів до канонічних текстів. Саме сьогодні

дуже глибоко усвідомлюється, що українська музична мова – як національна – корінням пов'язана з православним співом, як первинною системою культових вокально-хорових жанрів. Цим пояснюється і пріоритетність хорового співу в українській музиці як її національна культурна ознака» (Осадча, С. 83).

Жанрологія або лінгвістична генологія (лат. genos – походження, рід, вид) – це розділ комунікативної лінгвістики, який веде початок із теорії жанрів М. М. Бахтіна і сьогодні претендує на статус філологічної галузі, що досліджує генезис, типологію, функціональні особливості та структурно-мовні риси різних жанрів (Дж. Свейлз, Ф.С. Бацевич та ін.).

Шулінова Л. В. пропонує визначати *жанр* як «динамічну модель побудови текстів (типологічно представлений текст), сформовану активною мовною практикою й закріплену традицією, зумовлену метою й комунікативними настановами, що структурують і формують стильову специфіку, взаємозв'язок мовних одиниць та засобів усіх рівнів» (Шулінова Л.В. Жанрова диференціація наукового стилю сучасної української літературної мови // Актуальні проблеми української лінгвістики :теорія і пр. актика. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 83).

О. М. Семеног визначає жанр (франц. genre – вид, стиль, жанр) як форму організації мовного матеріалу в межах певного стилю мовлення, що історично склалася і характеризується функціонально-смисловою специфікою і стереотипною композиційною структурою (див. Семеног О. М. Культура наукової української мови. – К., 2012. – С. 216). Грунтуючись на різних принципах, дослідники розрізняють такі типи мовних жанрів:

- інформативні та фактичні (Т.Г. Винокур, В.В. Дементьєв);
- елементарні та комплексні (М. Ю. Федоосюк);
- мовні та риторичні (О.Б. Сиротиніна);
- риторичні і нериторичні (К.Ф. Сєдов);
- конвенціональні і не конвенціональні (В.В. Дементьєв);
- інформативні, імперативні, етикетні, оцінні (Т.В. Шмельова) та ін.

Т. В. Попової диференціює жанри за умовами їх побутування і виконання, пор.:

- народної музики (музичний фольклор);
- розважальної музики (в тому числі музика сучасної естради);
- камерної музики (що виконується камерними ансамблями);
- симфонічної музики (виконується великими оркестрами);
- хорової музики (виконується хоровими колективами);
- театральної музики (в тому числі опери, музики до спектаклів, кінофільмів тощо).

В. А. Цукерман розрізняє жанри за змістовими ознаками, пор.: ліричні, епічні, концертні, картинні (програмна музика).

Існує класифікація жанрів за «жанровим змістом» (А.Н. Сохор): культові та обрядові, масово-побутові, концертні, театральні та ін.

Концепція співвідношення типів жанрів за різними типами дискурсу варта особливої уваги. Набір жанрів є формою реалізації певного дискурсу.

Обмін як науковою, так і культурною інформацією, ідеями, знаннями відіграє провідну роль у розвитку сучасного суспільства. Наукова комунікація створює умови для отримання, поширення та використання наукової інформації, як результату наукового пізнання, для забезпечення ефективного та стабільного розвитку науки. Як зазначають дослідники: “Наукова комунікація в сфері сучасної науки – це поліаспектний феномен, спрямований на реалізацію евристично-інформаційної, суспільно-конструктивної, соціально-організаційної, інформаційно-популярізаційної функції“ (Яхонтова, С.12).

В українській культурі «основною передумовою для сприйняття парадигми комунікаційних відносин стає саме церква та релігія, як особливий тип комунікації, який синтезує різні канали передання інформації та різні комунікативні форми. Духовний, гуманістичний код в українській соціокультурній традиції є переважаючим серед аксіологічних орієнтирів української ментальності і відповідає концепції «нового гуманізму», яка наприкінці ХХ ст. проголосила пріоритет загальнолюдських інтересів та цінностей» (Осадча, С.88.).

Науковий та культурний дискурси як складні комунікативні утворення – це набір тематично відповідних наукових та культурних текстів, різної жанрової реалізації, зумовленої соціокультурними впливами та цільовою настановою комунікантів. Стилістичні ознаки і строката жанросфера властива як науковій, так і культурній комунікації.

Сучасні дослідники вважають адекватним використання поняття *жанр* для цілісного дослідження специфіки сучасної наукової та культурної комунікації. Жанри є засобами комунікації, формами передачі та кодифікації наукового та культурного знання.

Леся Мовчун

РИМА: ВІД МОВНОЇ СИСТЕМИ ДО ТЕКСТУ

З думкою, що «поняття рими і римування не можна зв’язувати тільки з віршем» (Стеценко Л. Ф. Із спостережень над римою в ранній творчості Шевченка // Збірник праць V наукової шевченківської конференції. − К., 1957. − С. 31), погоджується більшість дослідників. У мовній системі і в поетичному тексті під одним терміном розуміють різні поняття − вужче і ширше. Риму у вузькому розумінні (з точки зору мовної системи) утворює пара (ланцюг) слів, об’єднаних на основі формальних критеріїв. Буває, що при об’єднанні слів у римову пару відіграє роль не стільки формальний, скільки смисловий зв’язок. Іноді він настільки важливий, що автор нехтує звуковою подібністю. Це дає підставу розрізняти, з одного боку, римоніми, з другого, − римові слова, до яких належать як римоніми, так і не римоніми.

Римоніми – слова з тотожними або максимально співзвучними кінцевими частинами. Відповідно до римових норм української мови в суголосся обов’язково входить наголошений голосний. Римоніми утворюють точну риму, їх можна добирати незалежно від контексту. Ці одиниці зафіксовані в загальномовних словниках рим, напр.: *благородство, неблагородство, первородство, худородство, верховодство,*

діловодство, домоводство, воєводство, черевоугодство, юродство (Бурячок А. А., Гурин І. І. Словник українських рим. − К. , 1979. – С. 264; далі − СУР), *банкротство, донкіхотство, ідіотство, пустомолотство* (СУР, 297), *дівоцтво, жіноцтво, одиноцтво, парубоцтво, пророцтво, свідоцтво* (СУР, 299).

Використання в поезії римонімів – традиція класичного і сучасного українського вірша. Завдяки точності звучання така рима здатна виконувати свої основні функції − ритмічну, естетичну, мнемотехнічну: *Загребельного* ***сороковини*** */ Скажені які* ***хуртовини*** */ Пробивали його до* ***кісток*** */ Не прибили впертий* ***листок*** (І. Драч). Римоніми у фразеологізмах підкреслюють формально-граматичну й ритмічну симетрію: *то скоком, то боком* (Словник фразеологізмів української мови / Відп. ред. В. О. Винник. − К. , 2008. – С. 658; далі − СФУМ), *судити і рядити* (СФУМ, 700)*, ані дати ані взяти* (СФУМ, 189)*, ні сват ні брат* (СФУМ, 630)*, від* ***горшка*** *два* ***вершка*** (СФУМ, 58), *хоч* ***лягай*** *та* ***вмирай*** (СФУМ, 350), *сім верств* ***пішки*** *за шмат* ***кишки*** (СФУМ, 651). Римоніми в прислів’ях і приказках нерідко оформлюють частини складних речень: *за царя* ***Панька****, як була земля* ***тонка*** (СФУМ, 756)*; Терпи* ***тіло****: маєш, щось* ***хотіло*** (Українські приказки, прислів’я і таке інше / Уклав М. Номис. – К., 1993. – С. 324; далі − Номис); *Хто не слухає* ***тата****, той послухає* ***ката*** (Номис, 325); *Кому до* ***поту****, а кому в* ***охоту*** (Номис, 446).

Рими, які в науковій літературі називають консонансними, дисонансними, асонансними, різнонаголошеними, нерівноскладовими, напівримами, римоїдами тощо, стають римами лише в тексті, а якщо точніше, то слова, різні за ступенем близькозвучності, виконують функцію рими. Напр., слова *чорнозем – низом, Довженка – кревна, українською - місія, за Україну – гриву, рань – трав, травень – заграє* не римоніми, вони римуються лише в конкретних текстах: *Сійте в рахманний* ***чорнозем*** */ з піснею, грою… / Над долиною* ***низом*** *– / сонце горою!* (П. Тичина); *Це ж зачарована Десна! / Лиш над Сулою, не в* ***Довженка****. / …Скоріш десята б вже весна, – / Моя ти ластівочко* ***кревна*** (М. Осадчий); *Будь-яке слово, вимовлене* ***українською****, / вже само по собі є молитвою* ***за_Україну****. / Хлепчуть дощі чорноземну кров; Стуса* ***місія****: / щоб струмки пересохлі коню*

*цілували знов **гриву*** (К. Мордатенко); *В гаях розбудить ніжну **рань** / Промінням радісним щасливий **Травень**, / Флоярою гірською десь **заграє** / Й полине в ароматах **трав*** (Борис Тен).

Римовими словами можуть бути пароніми, напр., *співають – спивають*: *Живеться легко тим, які **співають**. / Вони життя, немов вершки, **спивають*** (А. Бортняк); *червінь – червень*: *А вже світанками палає **червінь** / Небесна... Чи наситивсь сонцем **Червень?*** (Борис Тен).

Функцію поетичної рими також успішно виконують як абсолютно різні за фонемним складом слова, так і цілком тотожні.

У першому випадку йдеться про риму смислу, психологічну, просодичну риму. Так, у вірші І. Франка «Дивувалась зима…» із семи строф лише в кількох дотримане точне римування між другим і четвертим рядками (*льодяних − на них*, *замклись − піднялись*, *зима − нема*), проте відсутність точної рими в решті строф не відчувається: *Дивувалась зима / Чом се тають сніги, / Чом леди присли всі / На широкій ріці?* Або: *Дивувалась зима: / Як посміли над сніг / Проклюнутись квітки / Запахущі, дрібні?*

У другому випадку йдеться про омонімічну (*рана − рана*) і тавтологічну риму (*«Аркана» − «Аркана»*): *Грай ми аж до **рана** / буйного «**Аркана»,** / гойного «**Аркана**», − / бо на серці **рана***! (В. Качкан).

Існування різниці між римою як системним явищем і контекстуальним переконливо доводять макаронічні рими, утворені з допомогою позасистемних компонентів: *Нам до державницьких підвалин / Все ж не додав Господь копалин, / Зате нагородив **сусідом**, / Щоб завше цінували **freedom***! (Т. Головащенко). Виникнення таких рим можна пов’язати з макаронічними текстами. Первісно терміном «макаронічні вірші» позначали латинські поетичні твори з нелатинськими вкрапленнями (словами, сполученнями слів і цілими рядками), пізніше − вірші комічного характеру, у яких ужиті слова однієї чи кількох іноземних мов (Иванов А. В. Словарь фонетико-метрической терминологии (латинский, древнегреческий, русский, английский, немецкий, французский языки). − М., 2005. – С. 449; далі − Иванов); у сучасній літературі

макаронічні вірші, зберігаючи жартівливий, гумористичний, сатиричний характер, набувають також ліричного і філософського забарвлення. Тексти макаронічних віршів створені макаронічною мовою − механічною сумішшю слів з різних мов або переінакшених на іноземний лад (Ленець К. В. Макаронічна мова // Українська мова : Енциклопедія. − К., 2000. − С. 299).

Вкраплення в поетичний текст макаронізму не перетворює його автоматично на макаронічний вірш, як і мова вірша не стає макаронічною, проте саму риму, до складу якої входить хоча б один компонент, що має формальні ознаки іншої мови, називають за традицією макаронічною. Макаронічні рими характеризують індивідуальний стиль письменника, зокрема його римостиль, тому нерідко потрапляють до словників авторських рим, попри свій позасистемний характер (див. Словарь рифм М. Ю. Лермонтова / Под ред. В. В. Бородина, А. Я. Шайкевича ; Сост. А. А. Авдеева и др. // Лермонтовская энциклопедия. – М. : Советская энциклопедия, 1981. – С. 716.).Такі одиниці потрапляють з іншої мовної системи, як-от у наведеній вище цитаті лексема *freedom* з англійської (їх ми назвемо іншосистемними римокомпонентами), та утворюються на перетині кількох систем, наприклад, української і російської (власне позасистемні компоненти): *Ну що ж – зізнаюся в невдачі. / Тож премії годі* ***чекати****. / А ось Караваєві дачі – / збирайся на вихід,* ***ПИ-СА-ТЕЛЬ****!* (С. Цушко).

Мінімальну деформацію слова може спричинити один звук. Досліджуючи іншомовну фоніку в російській поезії, М. А. Гаспаров навів приклад, коли саме рима виявляє те, що, на нашу думку, є ознакою позасистемності римокомпонента, − французьку артикуляцію наголошеного звука в засвоєному російською мовою слові *парашют*, що дало авторові поезії підставу римувати його на німецький лад зі звуком [и] (точніше з його позиційним варіантом [ы]): *Закрой их, любимая!* ***Запорошит****! / Вся степь как до грехопаденья: / Вся – миром объята, вся – как* *парашют* (Б. Пастернак) (Гаспаров М. Л. Избранные труды. – Т. 3 : О стихе. – М., 1997. – С. 551).

Існують різні варіанти поєднання системних і поза- або іншосистемних компонентів у макаронічній римі.

1. Український римокомпонент − іншосистемний римокомпонент, відтворений іншосистемною графікою: *Оскома в мене – je tèn* ***fiche*** *–* / Від *многомовних тих* ***афіш*** (М. Зеров); *[Кентавр (здалеку, аж ледве чутно):] Сам-один, як* ***пес****…* / *I can't find my* ***death****…* / *[Іван (недочуваючи):]* / *Може, й знайдем* ***десь****?..* (І. Малкович).

2. Український римокомпонент − іншосистемний римокомпонент, відтворений українською графікою: *Йдеш у гостиницю – в ліфт* ***потрап****. / Стріне привітно стара негритянка. / В неї робота – все давн і* ***ап*** (А. Малишко); *Підійшов до мене* ***вчитель*** / *й каже гнівно: – Ти* ***врєдітєль***! (С. Цушко).

3. Український римокомпонент − позасистемний римокомпонент, відтворений українською графікою: *А все до хлопа.* ***Киселю****,* / *Борщу, вареників, логази* / *Поїсть, балакає. «****Люплю*** / *Я руська кльопа, − було, каже..»* (І. Франко); *Не маю ні на кого злості* / *В цій ситуації «****во-о-бче****». / Кому Бог хоче дати по кості,* / *Тому більмом весь глузд* ***затче*** (М. Осадчий).

4. Два іншосистемні римокомпоненти, відтворені іншосистемною графікою: *«To wiesz, – каже, – serce, co?* / *Gęsie mnie nie* ***trzeba****,* / *A podawaj liepiej mnie* / *Lecz sosu ta* ***chlieba****!»* (С. Руданський).

5. Два іншосистемні римокомпоненти, відтворені українською графікою: *Хоть за пекунії, хоть* ***гратіс****,* / *Ми дяковати будем* ***сатіс*** / *Бенефіценції твоїй* (І. Котляревський); *[Старший чорт:] Думаю, п'яті снарядав* ***хватіт****.* / *[Чорт 1:] На ніх і столька жаль* ***патратіть*** (С. Пантюк).

6. Два позасистемні римокомпоненти, відтворені українською графікою: *Енеус ностер магнус* ***панус*** / *І славний троянорум князь,* / *Шмигляв по морю, як* ***циганус*** (І. Котляревський).

7. Позасистемний римокомпонент, відтворений українською графікою, − іншосистемний елемент, відтворений українською графікою: *Луна: «Дісонем* ***авцелухес****!»* / *Вперед! Весь циміс в боротьбі! / Авек, буржуй! У жирний* ***тухес*** / *А їдиш штик вженем тобі!* (Ю. Позаяк).

Ще один поетичний прийом досягнення римового співзвуччя − просодична деформація слова внаслідок його

розриву. У 20-х рр. ХХ ст. цей прийом відзначив В. Поліщук, щоправда, негативно оцінивши його як суто формалістичний, і назвав *перериво з перенесенням частини одного слова в початок другого* (Поліщук В. Літературний авангард. − Х., 1926. – С. 60; далі − Поліщук). Це ламана, або анжамбеманна рима, що виникає як результат складового анжамбемана (Иванов, 697), коли межі слова й віршового рядка не збігаються і клаузула «переламує» слово (Słownik terminów literackich / Pod red. J. Sławińskiego. − Wrocław :, 2008. − S. 489): *І знову В’ятка, Котлас,* ***Усть***- / *Вим, далі − до Чиб’ю.* / *Рад-соц-конц-таборів* ***союз,*** / *котрий Господь забув* (В. Стус); *батько мій, кочегар, віз до проміжної* ***стан***- / *ції на пересадку сім’ю* ***арештан***- / *та (з Москви вони далі їхали на Читу) −* / *з двома дітьми свою молоду* (Ю. Буряк). Співзвуччя, що сигналізує про завершення рядка, утворене першим чи серединним складом слова, окрім цього, римове слово розірване й матрицею ритмічної структури: кінцева частина слова виявляється зайвою в першому рядку, але вписується в матрицю наступного. Якщо міжрядкова пауза відділяє корінь слова або частину складного слова, воно набуває двозначності: *Обвугліли на сонці* ***маки*** */ У пшениці та у вівсі. / Літній ранок липневий.* ***Мати***- / *І-мачуха у росі* (І. Потій).

Можливі кілька варіантів комбінування компонентів ламаної рими.

1. Розірване слово − ціле слово: *в пружну хвилину мурахи* / *н розриває* ***а*** / *не порахує бахур* / *вкраплених в синє* ***ар-*** / *-тикулів пікадора* / вибулого на дні (І. Андрусяк).

2. Розірване слово − розірване слово: *умільці брать стрибком паркани* / *питань поставлених на* ***ре***- / *бра й ми тепер нараз* ***пере***- / *будуємося от чекай-но* (О. Гриценко).

Римовий інтервал ламаної рими переважно невеликий − ці рими суміжні або перехресні. Зрідка автор удається до охопної рими: *Нічна хмарина* ***зу***- / *пинилась, висне, гейби пелерина.* / *Рубай вікно в скляному небі. Рине* / *чи смерть чи ранок на мою* ***сльозу*** (В. Стус).

У деяких літературознавчих довідниках не розрізняється явище складового анжамбеману і звукової апокопи (Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром’як, Ю. Г. Ковалів та ін. − К., 1997. − С. 57). Остання також сприяє збереженню

ритму й утворенню рими, проте апокоповане римове слово не потребує завершення в наступному рядку. Звукова апокопа притаманна розмовному і діалектному мовленню: *«А що, **хло-хло**, / Чи в смак мої слова ти припадають? / Зістанеш в мене?» Що чинить **було**?* (І. Франко), − тому повна форма найчастіше зрозуміла для носія української мови. Пояснення незрозумілого апокопованого слова відбувається кількома шляхами:

1) завдяки прямій підказці − вживанню в рядку того самого чи спільнокореневого слова: *Від тебе вже ні спогаду, ні **спога**… / Старіє день, побільшавши на ніч. / Стоїть між нами туга **загадкова*** (Л. Мовчун); *Ото мій шлях. Повернення. Чи − **не**-. / Ото мій шлях. Світ за очі − єдино. / Пробач мені, дружино, вибач, сину, / і матере – не прокляни **мене*** (В. Стус);

2) із загального смислу тексту: *Що й кінець мене жде печальний − / Не в оточенні **пра-пра-пра**, / А, говорячи фігурально, / Од свойого ж таки <u>пера</u>* (Б. Олійник); *Насипає драп циганка Роза. / Ну а шо такого, ну а **ху**… / Смерть то смерть, а перед нею (й поза) / Різного чатовано **страху*** (П. Вольвач);

3) завдяки відповідності граматичним нормам: *А що **санчат** / кругом! а сміху!.. Розпрощались на морозі. / Вона ж: − Дозвольте ж **на почат**…* (П. Тичина).

Риму, утворену одним або двома апокопованими словами, логічно назвати апокопованою. Це різновид рими-умовчання. У деяких випадках і анжамбеманна рима створює ефект умовчання, зокрема у творах, що належать до сороміцького фольклору: *В магазині **Кнопа** / виставлена **жо** / втая перчатка* (цит. за: Поліщук, 60). У цьому разі ламана рима призводить до двозначності римокомпонента: з одного боку, це слово, яке закінчується на наступному рядку, а з другого, − домислювана обсценна лексема з тією ж початковою частиною. Апокопована рима справді може бути подібною до ламаної, але тільки функціонально − як прийом умовчання у разі використання табуйованої лексики: *Заробляють, **заробля**… / Прославляють, просто **бля**…* (І. Драч).

Ефективність апокопованої рими, її експресія підсилюється, якщо слово вжите кілька разів − поза римою повністю й у функції рими як скорочене: *Герой із мотомехчастини /*

Привітну звістку ***надіслав,*** */ А ми рядочками густими / Лиш обізвались: Слава.* ***Слав****…* (А. Малишко); *І очей серцехитних бісівська* ***гра.*** */ Хай були б оці очі вічно так. / Ти вже думаєш: все − я твій* ***раб****, твій* ***ра****… / Але ти помиляєшся, дівчинко…* (П. Вольвач); *Ой ходила лебедиха, / та й у лузі,* ***лу*** */ пригорнула тихо-тихо / крильцем* ***ковилу*** (І. Андрусяк).

Ефект апокопованої рими може виникнути в результаті смислового нашарування: *Танцювала риба з* ***Ра,*** */ Танучи із кожним продихом, / І боліла ієрогліфам / Дешифрована* ***жура****…* (С. Пантюк). Теонім *Ра* сприймається як апокоповане слово *рак* завдяки майже дослівному цитуванню фольклорної пісні: *Танцювала риба з раком*.

Оригінальну текстову риму створюють римові слова, що не входять до лексичної системи мови, − оказіоналізми: *В мирне плем’я* ***чухи-вухи*** */ Прийшло плем’я* ***шобло-йобло*** */ Наробило* ***потерухи*** */ Агресивне* ***одоробло*** (І. Драч); *Над душею смертний меч* ***завис****. / Вже під неї підкидають* ***хмиз*** */ блюдолизи, блазні* ***шоуменисті****. / Був колись лікнеп. Тепер –* ***лікпис****? / Тобто, ліквідація* ***письменності*** (А. Бортняк); *Бог не відає – світ не* ***зна****… / Та бринить на усмішках діточих / Гіпервічна моя* ***мовизна*** (С. Пантюк).

Таким чином, очевидна необхідність розрізнення текстової рими, утвореної як римонімами, так й іншими мовними одиницями (омонімами, паронімами, просодично деформованими й апокопованими словами, позасистемними одиницями тощо), і рими як системного явища, утвореної римонімами. У багатьох випадках у текстовій римі поет досягає точності звучання, однак такі римові слова не можна вважати римонімами через їхню одиничність, унікальність з погляду мовної системи.

МОВА І ЧАС

Катерина Глуховцева

ВАС ПЕРЕЇХАТИ, ЧИ ВИ МЕНЕ ПРОПУСТИТЕ? (МОВНА І СОЦІАЛЬНА АГРЕСІЯ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ ЛУГАНЩИНИ)

У полі зору дослідників мови засобів масової інформації – вивчення способів творення мас-медійних текстів, розуміння та сприймання текстів масової інформації, стратегії й тактики комунікантів тощо. Особливо гостро ці питання постають у зв'язку з поширенням різноманітних технологій ведення сучасної інформаційної війни, які спрямовані на викривлення дійсності, на маніпулювання свідомістю людини, цілеспрямоване приниження її честі і гідності.

Одні із маркерів такої комунікативної стратегії – новотвори на позначення груп осіб.

Військові реалії сучасної України спричинили появу лексеми *укроп* (*укропи*) на позначення бійців, що захищають інтереси українців. Згодом семантика варіюється, і слово позначає 'прихильника українського опору', 'бійця, удостоєного високої державної нагороди за захист своєї Батьківщини'. Спочатку це слово мало суто негативну конотацію (у мовленні проросійського населення), однак швидко в українському медійному просторі перетворилося на абревіатуру (цим словом стали іменувати одну з партій України (Укроп/УКРОП – Українське об'єднання патріотів). У мовно-інформаційному просторі Росії ця лексема зберігає здебільшого негативну

конотацію, а в Україні найчастіше позначає бійця українського опору чи назву партії.

Негативну конотацію містить лексема *нацик* (*нацики*) – поширена на окупованій території Донбасу розмовна назва бійців Національної Гвардії України.

Як вербалізовану агресію, спрямовану на приниження гідності людини, кваліфікуємо слово *недораса,* яким названо на засіданні Луганської обласної ради всіх українців. Такі випадки кваліфікуємо як національну дискримінацію і переконані в необхідності розгляду публічної образи українського народу в судових інстанціях.

Сучасні інформаційні тексти продукують слова з викривленим чи вигаданим значенням. В інформаційному просторі нинішньої Луганщини, Росії широковживаним стало слово *бандерівці* з негативною конотацією: ’вихідець із Західної України’, ’людина, яка захищає інтереси української держави’, ’боєць українських військових формувань, який захищає інтереси України’ тощо. Жодне з цих значень поки що не фіксують загальномовні словники, пор.: ‘*Бандерівці. Учасники військово-політичних формувань Української Повстанської Армії в Україні в 1941 – 1954 рр’.* (ВТССУМ, 2005, С. 59). Щоправда, в мовній практиці 60-х років XX століття в умовах тоталітарної системи це слово побутувало зі значенням ’вихідець із Західної України’ і мало негативну конотацію. Журналісти російських ЗМІ поновили стару традицію вживання слова *бандерівці* та значно розширили його негативнооцінну семантику. Воно стало в їх інтерпретації синонімом слова *фашист,* яке усталилося в українській мові зі значенням ’прибічник, прихильник фашизму, член фашистської організації’ (ВТССУМ, 2005, С. 1531). В одному ряду зі словами *бандерівець, фашист* функціонує лексема *каратель.* Прихильники інформаційної війни для маніпуляції мовною свідомістю українців використовують мовні одиниці, які десятки років позначали реалії Другої світової війни, і які сьогодні створюють образ ворога для жителів східних областей України.

Нещодавно в ЗМІ засвідчено ще один „шедевр мовної агресії“. Лексему *вишиванки* почали вживати як образливу

вторинну номінацію українців. *Вишиванка*, як український символ, має традиційно шанобливе ставлення народу, і прозору позитивнооцінну семантику, зокрема й вишивана сорочка, яку, за переказами, вишивали рідні люди (дружина, мати, дочка). Вишиванка виконує оберегову функцію і, за переконаннями українців, застерігає людину від хвороб, незгод, негараздів. Цей давній український символ в умовах російської інформаційної пропаганди набуває виразно негативної конотації.

Новим для нашого часу стало й слово *кіборг* (*кіборги*), яке зазвичай розшифровують як *кібернетичний організм.* Спочатку цю лексему з негативною конотацією вживали в російських ЗМІ на позначення захисників Донецького аеропорту, приписуючи їм нелюдські якості. Однак невдовзі в українському інформаційному просторі слово обросло новими відтінками значення. Нині цей номен вживають з позитивною конотацією на позначення хоробрих бійців, які захищали аеропорт м. Донецька.

Сьогодні ми нерідко стаємо свідками мовної дискримінації, яка межує з етнічною (соціальною). Нещодавно в Луганську у маршрутних таксі з'явилися написи : „Я говорю на русском языке" або „Мы говорим по-русски". Коментарі водіїв цього напису засвідчують, що акція була спланованою. Звичайно ж оголошення подібного змісту в Луганську на той час були безпідставні. Імовірно, автори цих гасел запозичили досвід директорів магазинів, аптек великих міст, які повідомляють клієнтів, зокрема іноземців, якою мовою говорять співробітники закладу. Скажімо, оголошення на дверях аптеки „Ми не говоримо англійською мовою" зупинить іноземця, який не спілкується російською чи українською мовами, і зекономить його час. А оголошення „Ми говоримо англійською", навпаки, буде закликати англомовного клієнта. Оголошення ж у маршрутних таксі м. Луганська, звичайно, покликане було розпалити національну ворожнечу, принизити мовця, який насмілився б говорити українською.

Такими, що принижують людську гідність, вважаємо й написи у маршрутках м. Луганська ще 2014-го р., зокрема: *Остановки здеся и тута нету*, *При аварии количество умерших должно совпадать с количеством сидячих мест*,

Остановка где-нибудь ЗДЕСЬ будет где-нибудь ТАМ!, *При аварии разбить стекло головой*, *Заходи, садись, пристегнись и заткнись*!, *Забычкуй, пристегнись и заткнись*!!!, *Просьба пить пиво с бутылкой и есть семечки с кожурой*, *Тише скажешь, дальше встанешь*, *Места только для красивых и сексуальных*, *Тело довезу, а душу не гарантирую*, *Сиди не сиди, а платить надо*, *Не бушуй, у водителя новая монтировка*, *Вовремя оплаченный проезд сохраняет зубы лучше, чем зубная паста*, *Хлопнешь дверью – умрёшь от монтировки*!, *Если хочешь жить – заткнись*! Подібні написи, з одного боку, є свідченням поширення тенденції до орозмовлення публіцистичного та напівофіційного дискурсу, а з іншого, вони засвідчують, що набував поширення і продовжує утримуватися як такий, що має попит, фамільярний регістр міжособистісного спілкування. У такому разі іронічні написи в комерційному транспорті хоч і викличуть усмішку, але залишать у душі відчуття чужості й агресивного ставлення до пасажирів.

Натомість доброзичливо-іронічну посмішку викликають вирази з доречною розмовно-побутовою фразеологією, коли у ситуації помітна невимушеність комунікації, доброзичлива іронія тощо. Ось кілька таких прикладів.

Скажімо, пасажир звертається до водія автобуса:

– Вам важко вести автобус?

-– ***Як раку ногу відірвать***, – відповідає співрозмовник.

Або ж інший випадок у банківській установі:

– *Ви мені допоможете?* (відвідувач банку звертається до чергового).

– *Ні! Не можу.* ***Стрілка вже в борщ показує****, а я тут сидю.*

Нерідко в неофіційних ситуаціях мовна гра використовується як спосіб іронізування, як намір необразливо підкреслити недоречність тих чи тих дій, їх реальність чи нереальність, дискомфорт того, чию увагу привертають і под. У такому разі словесний каламбур супроводжує усмішка, доброзичлива тональність висловлення, що демонструють позитивне ставлення до співрозмовника. Ось один із прикладів: – *Ви мені допоможете?* (на автовокзалі жінка звертається до чоловіка). Чоловік, ***усміхаючись***, відповідає: – *Як? На трьохразове*

харчування поставить? Чи велосипедист звертається до пішохода: *– Вас переїхати чи ви мене пропустите?*

Як бачимо, подібні ситуації неспівмірні з наведеними попередньо прикладами мовної агресії, коли один мовець намагається принизити іншого. Начебто „дотепні" рекомендації в комерційному транспорті порушують права громадян, зокрема право на честь і гідність, і спричинюють негативну, негуманну поведінку, зокрема й мовну, в суспільстві. Відповідно до ст. 3 Конституції України честь та гідність людини визнається найвищою соціальною цінністю. Честь – категорія, пов'язана з оцінкою особи іншими людьми. Тому, наприклад, напис на панелі поряд з місцем водія „Места для 90-60-90" принижує честь громадянина, оскільки ті, хто бачить напис, починають порівнювати людину, яка сіла на це місце, із зазначеним еталоном, перераховувати її недоліки. А глузування з особи – це також прояв порушення її моральних прав (див. ст. 5 та ст. 12 „Загальної декларації прав людини"). Отже, у засвідчених випадках недоречні написи принижують особистість, культивують у людини комплекс меншовартісності, невпевненість, вразливість, усвідомлення незахищеності. Свідомістю таких людей легко маніпулювати, що й спостерігаємо сьогодні, адже бігборди рясніють гаслами „Отстояли свободу – отстоим и мир" (м. Луганськ), „Дошли до Берлина – дойдём и до Киева", „Победили деды – победим и мы" (м. Донецьк). І ніхто із жителів цих міст не протестує проти написаного: хіба за української влади їхню свободу хтось обмежував?..

Отже, мовний простір нинішньої Луганщини, а ширше – Донбасу, – це територія реалізації загарбницьких завдань учасників інформаційної війни, зокрема й працівників мас-медіа. Вони використовують мову, як засіб поширення агресії щодо всього українського та пропаганди ідей 'сучасного російського (далекого від реальності) світу'.

Наталія Сніжко

ЗВЕДЕНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ДЖЕРЕЛА І ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ

Українська лексика кінця XVIII – поч. XXI ст., зібрана й упорядкована в новому академічному словнику зведеного типу, є тим безцінним загальнонаціональним надбанням, яке відтворює архетипи й інновації українського мовомислення, живить і зігріває душу прадавніми словами й збагачує наші знання сучасними термінолексемами.

За повномасштабністю й різноаспектністю лексикографованого матеріалу Зведений словник лексики української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. не має аналогів. У ньому інтегровано реєстри 20 авторитетних словників (тлумачних, орфографічних, перекладних, енциклопедичних тощо) й відтворено історію утвердження кожного слова як елемента Вічності в системі мови.

Кожен рядок Зведеного словника – це детальна історія лексикографічного опрацювання слів визначними вітчизняними й зарубіжними словникарями. Здобутки українського словникарства XIX ст. відтворені «Словником української мови» П. Білецького-Носенка (виданий В.В. Німчуком 1966 р.) та «Малорусько-німецьким словарем» Є. Желехівського й С. Недільського (Л., 1886 р.). Серед лексикографічних праць XX ст. – «Словарь української мови» Б. Грінченка (К., 1907–1909), «Словник української мови» Д. Яворницького (Катеринослав, 1920), «Правописний словник» Г. Голоскевича (Нью-Йорк, 1994), 11-томний Словник української мови (К., 1970–1980), Українсько-російський словник у 4-х томах (К., 1953–1963), Українсько-німецький словник З. Кузелі та Я. Рудницького (Лейпциг, 1943), Українсько-англійський словник К. Андрусишина та Я. Кретт (Саскатун, 1990), Словник іншомовних слів О. Мельничука (К., 1986). Зведений словник містить реєстри орфографічних словників 1975 р., 1994 р. (далі – Орф-75 і Орф-94) та орфоепічного словника (далі ОЕ) (К., 2001), над укладанням яких працювали В.М. Русанівський, М.М. Пещак, О.О. Тараненко та ін. науковці НАН України. Сучасний стан лексико-граматичної системи представлений

Українським орфографічним словником (далі Орф-9) (за ред. В. Скляренка, К., 2009), Великим зведеним орфографічним словником (далі ВЗОС) (К.; Ірпінь, 2004) та Великим тлумачним словником (далі ВТС) (К.; Ірпінь, 2009), Сучасним словником іншомовних слів О. Скопненка та Т. Цимбалюк-Скопненко (К., 2006), Словником нових слів та значень Л.Туровської та Л. Василькової (К., 2009).

Зведений словник відтворює динаміку лексичного складу української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. в діахронії й синхронії, увиразнює ідеї українського мовомислення на різних етапах історичного розвитку, виявляє співвідношення активного й пасивного фондів мови, загальновживаної й термінологічної лексики тощо.

За структурою і призначенням словник є універсальним. Він містить інформацію про лексичні та акцентуаційні властивості слова, його частиномовну належність, наявність варіантів та дублетів тощо. В електронній версії словника передбачене розширення системи лексикографічних параметрів, що дозволить вибудувати на його основі загальномовний тезаурус поліфункційного призначення. Можливою є автоматизована стратифікація лексики за тими основними рубриками й категоріями, що відповідають природній структурі й функціонуванню мови (частинами мови, словотвірними гніздами, поняттєвими групами, стилістичними розрядами, термінологічними підсистемами, мовно-аксіологічними сферами тощо).

Різноаспектне дослідження історії формування функціонально-стилістичних розрядів лексики забезпечується центральним структурним компонентом електронного словника – сукупним реєстром орфографічних та орфоепічних словників (Орф-75, Орф-94, ОЕ) й 11-томного Словника української мови (СУМ). Якщо реєстр цих словників вважати за нормативну основу українського лексикону, то, по-перше, ту частину лексики, яка відбита давніми словниками (П. Білецького-Носенка, Є. Желехівського, Б. Грінченка, Д. Яворницького) і не ввійшла до названих нормативних словників, можемо вважати такою, що не відповідає нормам літературної мови 2-ї половини XX ст. або є пасивною чи

забутою, й, по-друге, можемо визначати нові надходження лексики за новими словниками (Орф-9, ВЗОС та ВТС), а також виявляти напрями сучасних кодифікаційних процесів. Таке структурування зведеної лексики увиразнює важливі процеси динаміки мови та мовних норм, теоретичні засади дослідження яких викладені у працях К. Городенської, П. Гриценка, С. Єрмоленко, Л. Мацько, В. Німчука, Л. Паламарчука, М. Пилинського, В. Русанівського, О. Тараненка та ін. Багатий матеріал нового Зведеного словника сприяє глибокому осмисленню понять *норма літературної мови*, *літературна мова*, *обмежене функціонування лексики* та ін., а також визначенню закономірностей концептуалізації й категоризації світу українцями упродовж багатовікового періоду розвитку.

У вітчизняній лінгвостилістиці (С. Єрмоленко, С. Бибик, Т. Коць, Н. Мех, Н. Сологуб, М. Степаненко, Л. Струганець, Г. Сюта та ін.) проблеми функціонального пошарування лексичного складу мови завжди посідають центральні позиції. Особливо актуальним є системне дослідження народно-розмовного фонду мови, який, відповідно до аксіологічних засад української мовотворчості, завжди був глибоко наповненим і представленим різними семантичними групами. Емоційна вдача українців у поєднанні з високими аналітичними здібностями та моральними цінностями зумовила насичення мовної системи об'ємною групою лексики з прозорою внутрішньою формою, що відтворює образне мислення й духовні джерела національної мовотворчості. Значна частина розмовних слів зареєстрована нормативними словниками, а ще більша, як засвідчують матеріали Зведеного словника, знаходиться у словниках минулих століть.

Народно-розмовна лексика давніх словників, у першу чергу, Словника Б. Грінченка детально вивчена лінгвістами (А. Бурячок, А. Загнітко, Л. Савченко, І. Скиба, В. Статєєва та ін.), а в структурі Зведеного словника вона постає на тлі цілісної картини мовного освоєння світу українцями. За підрахунками М. Пилинського, зі Словника Б. Грінченка до складу 11-томного СУМ не було введено 25 тисяч слів. Частину слів зі Словника Д. Яворницького не ввів до свого словника Б. Грінченко. До складу Зведеного словника лексика названих

словників введена повністю. Тому новий академічний словник є живильним джерелом для дослідження основних напрямів народного мовомислення, які, за визначенням В. Гумбольдта, О. Потебні, І. Огієнка, Ф. Бацевича та інших лінгвофілософів, є пріоритетними для лінгвістики.

В аналізованих нормативних словниках народно-розмовну лексику позначено ремарками *розм., зневажл., рідко, фам.* та ін. Ремаркою *розм.*, напр., укладачі 11-томного СУМ позначають слова: *балакун, балакуха, балаки, баляндрасник, баляндрасниця, баляндраси, баляндрасити, баляси* та ін.; ремаркою *розм., рідко – балагур, балагурити*; *зневажл. – базіка, базікало, базікання, базікати* та ін. Стилістично нейтральними в Словнику української мови є: *балакати, балакання, балаканина, балакливий, балакучий, балакучість*. У ВТС як нейтральні подані слова *балакливо* і *балакуче*. За матеріалами давніх словників розряд найменувань балакучих людей поповнюється словами: *балакай, балакайло, балаклій, балакунка, балакарь, балабун, байчар*. У словнику Б. Грінченка зафіксовано прикметник *балакуватий*, а у Є. Желехівського – *балагурний*. У словнику Є. Желехівського знаходимо слова *базі* та *базічня* на позначення розмов. Для відтворення поняття «розмова» у словнику Є. Желехівського та словнику Б. Грінченка знаходимо також форму *баля́ки*, що є варіантом до *балаки*. Слово *бай* у словнику Б. Грінченка позначає казкаря, а слово *баю́н* у Д. Яворницького – казкаря й брехуна. Лексичну одиницю *баляси* зі значенням «розмови» Б. Грінченко подає у зв’язку зі словом *баляндраси* й ілюструє цитатою з «Енеїди» І. Котляревського: «Точила всякії баляси». Форми *балясник* і *балясниця* засвідчені у словнику Б. Грінченка, орфографічних словниках та сучасному ВТС. Групу слів на позначення тих, хто погано говорить або бурчить, за давніми словниками поповнюємо назвами *бурмак, бурмій, бубун* та ін. Це лише невеликий фрагмент реконструкції історії розвитку поняттєвої сфери «мовлення і мовці», який увиразнює невичерпність народно-розмовного фонду мови та його вагомість для розуміння закономірностей розвитку мови й суспільства.

Гострий розум, дотепність і щирість українців постають у давніх емоційно-оцінних назвах. Людей повних називали

гладулями, бурулями й *боканями*. У словнику Д. Яворницького зазначено, що *важчуґа* – це дуже важка людина, *верґило* – висока й невправна людина, а *вистругайло* – людина висока, але дуже худа. Сукупний реєстр аналізованих словників увиразнює багатогранність народного найменування осіб за різними параметрами. Ю. Степанов зазначає, що саме ця категорія назв є найбільш параметризованою.

Давні словники наповнені багатим матеріалом для дослідження мотиваційної основи питомих і запозичених назв. На позначення сильного вітру та урагану зафіксовані назви *бурвій, бурай, бурхайло* та ін. Д. Яворницький, 160-річний ювілей якого ми відзначаємо цього року, зазначає, що словом *бусурмен* запорожці називали вітер, який дув зі сторони татар і турків. У словнику Д. Яворницького знаходимо також народні назви явищ природи, побутових реалій, компонентів флори і фауни тощо. Народне осмислення весни засвідчене словами: *березотік* – «березень», *вешнина* – «весняна оранка», *веснина* – «кращий сорт овечої вовни, яку стрижуть весною». Риба-кит – це *велериба*, самка кита – *велерибиха*, вулкан – *багать-гора*, діжка для меду – *бчелка*, яйце – *білокорка; бринькало* й *бýхало* – це назви музичних інструментів, *бор-машина* – інструмент коваля. Поряд з цим у словнику Д. Яворницького зібрано чимало абстрактних назв. Із посиланням на твори І. Нечуя-Левицького подані слова *бування* та *буваємість* зі значенням «існування», а також *будутий* – «наявний» і *бутній* – «присутній». В ілюстрації до слова *бýте* зі значенням «сутність» Д. Яворницький подає цитату: *«Вони (философи) хотіли збагнути буте, саму суть того, з чого складається весь світ»*. Отже, і слова з конкретним значенням, і слова з досить високим рівнем узагальнення семантики увиразнюють функціонування мови в різних сферах суспільного життя. Освіченість, високий моральний рівень та патріотизм українців минулих епох Д. Яворницький засвідчує словами: *азбучник* «письменна людина», *вечерник* «той, хто приносить вечерю хрещеним батькам у свят-вечір», *безбожченко* «людина без національного почуття» та ін.

Систематизування давньої лексики важливе як з погляду етнокультури, так і з погляду сучасних нормотворчих процесів. З висоти XXI ст. цікаво зрозуміти, чому такі слова не вживаються

в сучасній мові, який лексичний фонд є ядром нормативної (лексики літературної мови), і чому значна частина слів повертається до вжитку. У контексті інтенсивного наповнення сучасної мовної системи новими словами, словами-термінами, переважно запозиченими, особливої уваги заслуговує лексичний склад термінологічних словників початку XX ст. Чого вартий лише «Словник зоологічної номенклатури. Частина 1. Назви птахів» М. Шарлеманя (К., 1927), у якому зібрані десятки назв для різних видів птахів. Сучасні вчені підрахували, що на позначення найменшої співочої пташки *волове око* в українській орнітології існує 80 слів, дятла – 61 слово, чайки – 32, індика – 25. Детальні переліки назв птахів представлені у працях Л. Булаховського. На позначення дятла вчений подає слова: *клюйдерево, дзьобдерево, кусдерево, подовбидерево* та ін. За нашими підрахунками, загальна кількість назв птахів, поданих в 11-томному СУМі, – 280 одиниць. Отже, зібрання в єдиній інтегральній базі всього лексичного багатства мови – шлях до пізнання витоків української мовотворчості та закономірностей її розвитку, який відбувається внаслідок органічного поєднання образного й раціонального світосприймання.

За новими словниками виокремлюємо ту групу лексики, яка постала внаслідок глобальних процесів оновлення лексичного складу, творення інтернаціонального термінологічного фонду тощо. Український неолексикон відтворює високий рівень розвитку сучасної мови, пристосованість мовної системи до адаптування іншомовних слів та творення гібридних, зокрема тих, що позначають нові галузі знання, способи пізнання дійсності та ін. Значного розширення нині зазнає поняттєве поле «Мова, мовлення, мовомислення», а композити на позначення міжгалузевих наук (*лінгвофілософія, лінгвоконцептологія, лінгвокультурологія* та ін.) засвідчують розвиток нової макропарадигми знань.

Перед сучасними лексикографами постають важливі завдання класифікаційного й нормотворчого характеру, саме тому Зведений словник покликаний забезпечити дослідників об'єктивними даними про словниковий склад мови та тенденції його розвитку й лексикографічного опрацювання. Зведений словник є нормативно-довідковим виданням, у якому

зосереджено сукупний реєстр 20 словників і відображені напрями лексикографічної кодифікації словникового складу мови. Проте найважливішим завданням словника є повномасштабне відтворення історії розвитку українського лексикону як джерела духовності й культурних традицій народу. Опрацювання метамови словників різних епох наштовхує на думку про важливість перспективи системного опрацювання лексикографічних параметрів в єдиній інтегральній системі задля того, щоб кожне слово та його ЛСВ були увиразнені функціональними характеристиками, зокрема вживанням слова в образних та порівняльних зворотах, фразеологічних одиницях тощо. Давні словники містять велику кількість стійких сполучень слів, де закорінене художньо-естетичне начало й аксіологічна сутність мовотворення. Зведений словник відтворює результати багатовікової творчості народу, письменників, видатних діячів науки й культури і є початком наступного дослідження важливих проблем розвитку мовної системи як складного динамічного утворення, призначеного для забезпечення пізнання й осмислення дійсності, художньо-естетичної творчості, формування знань й передачі їх наступним поколінням тощо.

Кожен аналізований словник вносить свою частку в осмислення динаміки мовної системи. За різними словниками маємо змогу порівнювати реєстри й визначати напрями розбудови частин мови й поняттєвих груп. Системне опрацювання реєстрів перекладних словників (Українсько-німецького словника З. Кузелі та Я. Рудницького та Українсько-англійського словника К. Андрусишина та Я. Кретт) виявляє активне поповнення українського лексикону об'ємною групою прислівників. Частина з них зафіксована й іншими словниками (*аполітично, артикуляційно, високоавторитетно*), частина донині перебувала лише на сторінках Українсько-англійського словника (*ароматично, атлетично, атонічно, високомудро, високолетно, звучально, зіґноровано, знужденіло, полігамічно, поліфонічно, половинно, понадхмарно*), а нині постає в структурі Зведеного словника. Історія розвитку прислівникової системи, відтворена Зведеним словником, позначена також відходом до пасиву значної кількості слів, які зібрані у словниках

минулих епох і є нині надлишковими варіантами (*завздалегідь, завглибки, завжде* та ін.). Отже, давня й забута та нова лексика, зосереджена й систематизована за різними рубриками в єдиній лексикографічній системі, – невичерпне джерело дослідження історії слів на різних рівнях мовної системи, розвиток якої відбитий словниками ХІХ – поч. ХХІ ст.

Комплексне опрацювання реєстрів нового зведеного словника та інших сучасних словників (Словника української мови в 20-ти томах (Т.1, К., 2010), Словника української мови за ред. В.В. Жайворонка (К., 2012), словників нових слів і значень, інтегральних словників, укладених Є. Карпіловською, та ін.) забезпечує вивчення динаміки української концептуалізації та категоризації. Вдається з'ясувати, зокрема, стійкість і поступовий розвиток тієї ділянки лексики, яка твориться за допомогою кореня *бог-*. Сукупний реєстр слів від слова *Бог* до слова *богуміллячко* складає 177 одиниць. Майже третина слів зафіксовані 11-томним СУМ. Отже, основу складають давні слова (*Бог, богиня, богобоязливий, богозневага, богомілець, боготворіння*), а сучасну частину такої лексики, за даними 20-томного СУМ та Орф-9, формують слова: *Боговтілення, боговшанування, богопоклоніння, богоодкровення, богонатхнення, богознання*. Внаслідок інтегрування реєстрів словників виявляємо, що лише в трьох збірословах (Є. Желехівського, Б. Грінченка,та К. Андрусишина) засвідчене слово *божо* зі значенням «1. По божьему. 2. О душевном состоянии: хорошо, приятно, сладостно» (Словник Б. Грінченка, т. І, с. 82), яке, на нашу думку, є важливим і для сучасних українців. Отже, за сукупним реєстром словників української мови ХІХ – поч. ХХІ ст. та сучасними словниками простежуємо тяглість традиції теоантропологічного осмислення світу й маємо об'єктивні дані для вивчення історії розвитку кожної поняттєвої сфери мови.

Новий академічний зведений словник закладає основу перспективного дослідження українського концептуарію. За умови наповнення бази даних електронного інтегрального словника семантичною інформацією (ідеографічними, або гіперо-гіпонімічними маркерами) з'являється можливість вивчення історії розвитку окремих поняттєвих груп,

синонімічних та варіативних рядів, словотвірних моделей тощо. Давні і нові здобутки українського словотворення постануть як фрагменти цілісної картини світу, де тісно переплетені творчі компоненти осягнення вселюдських знань (***слово, мова, знання, закон, творчість***), які Н. Мех досліджує у площині лінгвокультурологеми Логос. Зведений словник акумулює наукові, донаукові й художньо-естетичні досягнення народу. Тому застосування способів інтегрально-ідеографічного моделювання розвитку лексики дозволяє системно опрацювати зведений вокабулярій як репрезентант національного мово-мислення і розбудувати його нову джерельну базу. Задля цього кожен лексико-семантичний варіант слова необхідно пов'язати з його тлумаченням та паспортизованою ілюстрацією. Структура Зведеного словника дозволяє поповнювати базу даних новими індексами словників та авторів новотворів, тому наступне розширення лексичного реєстру та текстово-ілюстративного фонду мови варто здійснювати в нерозривній єдності.

Поповнення Зведеного словника інноваціями, дібраними з творів сучасних письменників та словників нових слів і значень, забезпечує осмислення традиційних і нових способів концептуалізації та категоризації дійсності. Порівняння реєстру Зведеного словника з реєстром нових слів, які зібрав А. Нелюба у словнику «Словотворчість незалежної України. 1991–2011: словник» (Х., 2012), увиразнює традиційне творення емоційно-оцінних назв людей (*вислужень, крутелик, скорохапайло, суперневдаха, правопохоронець*), розбудову системи найменувань жінок за допомогою давнього суфікса –ин (*знавчиня, водійчиня, екологиня*), розширення групи композитів з кінцевим подовженим м'яким чи пом'якшеним звуком (*тихосніжжя, щедроголосся, швидкоплиння*) тощо.

Варто брати до уваги й твори митців художнього слова. Наприклад системне опрацювання неолексикону І. Вихованця, засвідченого збірками поезій «Славень зажуреній мамі», «Ластівка над словом», «Весняні коні», виявляє значну кількість нових слів, що увиразнюють різні поняттєві групи і словотвірні ряди. Лексичну скарбницю мови поет поповнює словами різних частин мови і навчає мовців творити нові іменники (*медовість, трояндність, безжур'я, дощів'я, цнотлив'я,*

безліс), прикметники та дієприкметники (*святомудрий, весняносяйний, злотосяйний, розвеснілий, розбруньковілий, завеснений, засонцений, занебеснений*), дієслова (*защедрітися, змогутніти, звітрювати, веснити*), прислівники (*твердинно, хвилинно, титанно, думно, замрійно, кленово, океанно, музично-океанно, жовтолисто*).

Сподіваємося, що реєстр нового академічного Зведеного словника, що містить лексичне багатство української мови кількох епох, зможе задовольнити допитливих філологів, які шанують слово і цікавляться скарбами народної творчості. «Слова – у полум'ї не тліють, слова – в любові не міліють» – наголошує І. Вихованець. Слова, зібрані з багатьох лексикографічних працях, над якими працювали видатні словникарі минулого й сучасності, – освячені всенародною любов'ю і є тим живильним джерелом, яке загріватиме українство упродовж багатьох століть.

Зоряна Висоцька

ЕКОНОМІЧНІ ТЕРМІНИ В МОВІ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ІВАНА ФРАНКА: ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНІТ ГРУПИ

Для пізнання мови економічних праць І. Франка актуальне вивчення їх словника – як основи кожного функціонального стилю, кожного конкретного тексту. Компонентна і лексико-тематична організація цього словника безпосередньо пов'язані з жанрово-стильовою належністю, тематичними особливостями текстів. Адже праці І. Франка репрезентують науково-популярний підстиль кінця XIX – початку XX ст., коли між власне науковими і науково-популярними текстами не було чіткого розмежування, що значною мірою визначило характер викладення інформації, яка здебільшого орієнтована не на фахівців-економістів, а на «середнього» читача. Водночас основне змістотвірне й стильове навантаження у цих працях як зразках наукового стилю усе-таки має термінологія.

Структуру термінологічного словника економічних праць І. Франка можна пізнати, здійснивши його лексико-тематичну класифікацію. Як відомо, об’єднання слів у тематичні групи ґрунтується на «предметно-семантичній близькості слів», і становить «найбільш загальний тип міжсловесних відношень» (Критенко А.П. Тематичні групи слів і омонімія // Слов’янське мовознавство. – К., 1962. – Вип. 4. – С. 200), тому «виділення тематичних груп є кроком до встановлення власне мовних семантичних зв’язків, а не просто констатацією явищ, зумовлених логічним зв’язком слів» (О. О. Чорна).

Корпус словника розглядуваних праць становить загальнонаукова термінологія і вузькоспеціальна, власне економічна (порівняно з загальнонауковою має більш виражене стилістичне забарвлення). У загальному обсягу останньої виділяємо найбільш знакові, компонентно наповнені лексико-тематичні групи – «назви засобів платежу», «назви закладів, які здійснюють фінансово-кредитні операції», «назви фінансово-кредитних операцій та фінансових дій», «назви грошового результату фінансово-кредитної операції», «назви фінансових і кредитних документів та цінних паперів», «назви суб’єктів економічної діяльності», «назви фінансових стягнень», «назви сукупності цінностей», «назви показників, величин, одиниць виміру, які використовують у кредитно-фінансових операціях».

Лексичне ядро тематичної групи **«назви засобів платежу»** становлять номінації *гроші, «братські гроші», валюта, рента, рента державна, листи заставні, купони платні, силосовані листи, карбованець, копійка, гульден, паперовий карбованець, злотий, ринський, крейцер, цент*. Їх об’єднує інтегральна сема 'знаки, які є мірою вартості при купівлі-продажі'. Також відзначаємо гіпонімічні зв’язки між елементами групи. Так, термін *валюта* (у значенні «іноземні гроші») і термін *рента*, який у Словнику української мови стилістично маркований як *екон.* із значенням «грошова виплата» мають вужче значення порівняно із загальновживаним іменником *гроші*. Пор.: *Отож капіталіст купує цю працю, чи, інакше, наймає робітника і дає йому взамін* ***гроші****, за які робітник купує собі їжу, одяг тощо, чи, якщо сказати інакше, робітник міняє свою працю на засоби для життя* (Цит за: Франко І. Твори у 50 т. Т. 49.:

Економічні праці. Кн. 1.; Кн. 2. – С. 72; Далі покликання тільки на книгу і сторінку); *Ще в р. 1784 цісар Йосиф II…велів із різних фондів при губернії утворити шпихліровий фонд, який уже по кількох літах виносив звиш півтора мільйона* ***ринських*** *тодішньої* ***віденської валюти*** (2, 181); *Фонд сей був локований в* ***держ[авній] ренті паперовій****, в листах банку іпотеч[ного], в листах тов[ариства] кред[итового] земського* (1, 302).

Системність економічної метамови виявляється в тому, що навколо термінів, які виражають родові економічні поняття, об'єднуються терміни, що є виразниками видових понять. Так, в аналізованій лексико-тематичній групі вичленовуємо підгрупу термінів – гіпонімів стосовно гіпероніма *гроші*: *карбованець, копійка, гульден, паперовий карбованець, позичковий карбованець, злотий ринський, крейцер, цент:* ***паперовий карбованець*** *є* ***позичковим карбованцем*** (2, 8); *Тим часом курс* ***карбованця*** *падав усе нижче* (2, 9); *Ціни на жито так підскочили, що протягом кількох днів продавали пуд на 1* ***карбованець*** *і 50* ***копійок*** *дорожче, ніж звичайно* (2, 270).

Гіпонімічний характер у текстах економічних праць І. Франка має термін *«братські гроші»: 1811 позабирано й на більшу часть нагромаджених в церквах з давен-давна капіталів,* ***«братських грошей»****, оставляючи за те неопроцентовані і невиплатимі облігації* (1, 157).

У лексико-тематичній групі **«назви закладів, які здійснюють фінансово-кредитні операції»** об'єднано термінологічні номінації та словосполуки *банк, каса, щадниця, кредитні інституції, фонд, міністерство торгівлі, міністерство скарбу, міністерство фінансів, скарб державний, комісія бюджетова, відділ банковий, біржа віденська, товариство кредитове*. Лексичні одиниці, які належать до цієї групи, – це терміни зі значенням конкретності.

У межах цієї лексико-тематичної групи виділяємо пари (рідше – тричленні кореляції) термінів, пов'язаних гіпонімічними зв'язками: *кредитні інституції – товариство кредитове*; *міністерство торгівлі – міністерство скарбу – міністерство фінансів; каса – щадниця – скарб державний*. Поняттєве мікрополе гіпероніма *банк* логічно конкретизують фахові слововживання *банк рільничий, банк рустикальний, банк*

крайовий, банк іпотечний, відділ банковий, каса банку: ***Відділ банковий*** *займається набуванням вірительностей і стяганням їх* (1, 170); ***Каса банку*** *уміщена буде провізорично в локалі каси крайової* (1, 172); *гал[ицький]* ***банк іпотечний*** *в мисль своїх статутів не можуть давати затягаючому довг більше, як до ¼, 1/3* (1, 300). Наявність гіперо-гіпонімічних зв’язків засвідчує системність аналізованої лексико-тематичної групи.

У лексико-тематичну групу **«назви фінансово-кредитних операцій та фінансових дій»** входять номінації *ревізія, люстрація, санація, кредит, «таний кредит», позика, позичка, іпотека, ліцитації, позичка іпотечна, пропінація, обрахунок*. Компоненти цієї групи об’єднані інтегральною семою ‘назва певної дії або процесу’.

Фаховий зміст термінів, які зафіксовано і в мові економічних праць І. Франка і які водночас залишаються активними одиницями сучасної економічної метамови, розкриває низка більш часткових понять. Наприклад, лексико-семантична мікропарадигма номінації *кредит* об’єднує такі слова й словосполуки, як *таний кредит, публічний кредит, кредит крайовий, позика, позичка*. Пор.: *Коли спогадаєм, як представляється сей голосний* ***«таний кредит»*** *в дійсності, то аж надто добре зрозумієм…* (1, 163); *Уділ ширшої публіки робить* ***публічний кредит*** *значно таншим* (1, 174); *Вже то часом дуже вигідно покритись всякими взглядами на* ***«кредит крайовий»*** (1, 298); ***конверсійна позика*** *повинна б становити щонайменше 36 919 575 з. р.* (2, 234); *Поперед всього край винен правительству 4 875 000 з[л.] р[инських], дані в тих 15 літах яко* ***безпроцентова позичка*** *для сплати довгу індемнізаційного* (1, 258).

Лексико-тематична група **«назви грошового результату фінансово-кредитної операції»** – одна з найбільш компонентино наповнених: *дотація, оплата, пенсія, стипендія, допомога, субвенція, процент (відсоток), премія, залічка (аванс), ануїтети, дивіденд, довг індемнізаційний, баланс, дефіцит, сальдо, «відсотки проволоки», прибуток з праці, довги іпотечні, видатки щупасові, конверсійна позика, домові видатки, видатки конфесійні, дохід (доход), чистий доход, інтрада, штраф, укарання, стягнення*.

У складі цієї ЛТГ є терміни, що об'єднані гіперо-гіпонімічними відношеннями, пор., гіперонім *допомога* і гіпоніми *стипендія, премія, дивіденд, дотація, пенсія, ануїтети*; гіперонім *оплата* і гіпоніми *видатки (конфесійні, домові, щупасові), штраф, укарання*.

Інший вимір відношень між компонентами групи репрезентують синоніми та антоніми. За диференційною семою 'виконання / невиконання певних умов' вступають у синонімічні відношення терміни – *прибуток, інтрата, дохід (доход)*; *штраф, укарання, стягнення*; в антонімічні – терміни *штраф (укарання)* і *премія*, *залічка* (*аванс*).

Одна з ключових одиниць розглядуваної лексико-тематичної групи – *дохід*. Її поняттєве поле формують терміносполуки *чистий доход, дійсний доход, біжучий доход*. Наприклад: ***Чистий доход*** *з Галичини виносив 11 833 635 з[л.] р[инських]* (1, 338); *Так само і при податку доходовім, де за підставу прелімінаря положено* ***дійсний доход*** *з р. 1882* (1, 335); *Розуміється, видаток сей єсть одноразовий, котрий правительство покриє не з* ***біжучих доходів****, але з кредиту* (1, 339).

Лексико-семантичну мікропарадигму терміна *плата* (уплата) формують терміни *заробітна плата* (плата за виконану роботу), *податок* (обов'язковий платіж на задоволення загальнодержавних потреб), *штраф, укарання* (плата за невиконану роботу, зобов'язання).

Лексико-тематична група **«назви фінансово-кредитних документів і цінних паперів» –** одна з кількісно найчисленніших. Її формують і однокомпонентні термінологічні одиниці, й багатокомпонентні. Пор.: *облігація, неопроцентовані і невиплатимі облігації, облігації комунальні, вексель, акція рятункова, рахунок, аркушики ґрунтові, кошторис, баланс, листи заставні, листи довжні, асигнати* (*асигнації*), *купони, промеса, рескрипції, табелька* (*табель*), *патент, осібний патент, угода, виказ, реферат позичковий, книга банкова, індемнізаційні боргові зобов'язання, паперові обліги* (*зобов'язання*) та ін.

Семантична багатоаспектність лекасики у межах цієї лексико-тематичної групи зумовлює потребу її детальнішої класифікації з виділенням лексико-тематичних підгруп «цінні папери» та «оборотні документи».

Компоненти лексико-тематичної підгрупи «цінні папери» (*акція, вексель, облігація, листи заставні, листи довжні*, *аркушики ґрунтові*) об’єднує спільна сема ‘грошовий / товарний документ’ і розрізнювальна ознака ‘необхідність надання для реалізації виражених у них майнових прав’.

До лексико-тематичної підгрупи «оборотні документи» входять терміни *вексель, акція, облігація, неопроцентовані і невиплатимі облігації, акція рятункова, індемнізаційні боргові зобов’язання, паперові обліги (зобов’язання), рескрипції, промеса*. Для них показова спільна сема ‘грошові документи’ і розрізнювальна ознака ‘передання прав відбувається простим врученням, без оформлення договору про уступання іншій особі’.

Окремі терміни розглядуваної тематичної групи та виокремлених у її межах підгруп можуть ситуативно входити до складу й інших тематичних об’єднань термінів. Це підтверджує думку, що складність моделювання лексичної парадигматики мови полягає в тому, що «всі вичленувані в ній групи не складаються в ціле як цеглинки, а проникають одна в одну і переплітаються» (Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат. – М., 2009. – С. 91).

Лексико-тематична група **«назви суб’єктів діяльності»** теж поділяється на дві підгрупи – «назви осіб за професією та посадою» (*касієр, банкір*) та «назви осіб, які беруть участь у фінансово-кредитних операціях» (*боржник, довжник*, *фінансієр, кредитор, віритель*, *орендар, контрибуент податковий, урядники рахункові, правний дорадник банку*). Частотність уживання та активна лексична сполучуваність підтверджує їхню актуальність як змістотвірних одиниць економічної метамови: *Ще корисніші для* ***довжників*** *условія не дали б погодитись з безпеченством самого банку* (1, 174); *Не маємо найменшої причини щадити народових* ***фінансієрів***, *помітуючихся грошем селян* (1, 313); *Платити* ***кредиторам*** *збанкрутованого банку* ***боржниками*** *того ж банку, узятими живцем зі шкірою і кістьми, – ось найновіший метод…* (2, 64).

Лексико-тематична група **«назви фінансових стягнень» –** це тематично й структурно неоднорідний мікрокорпус лексики, системне представлення якого теж потребує

конкретизації за певними лінгвістичними параметрами**:** *цло, податок, «скіпщина» (податок у вигляді зерна або снопами), осип (данина зерном), амортизація (уморення), урбарія (грошова повинність, що платиться поміщику, чинш), тягар, обтяження, іпотечне переобтяження, штраф, укарання, чинш (грошова рента, плата за житло), індемнізація, аннуїтет, анніцітет, контрибуція, лапове, повинність, рата, данина, «канонії», «межне», «проскурне»*.

Для компонентів цієї групи інтегральною є сема 'фінансові стягнення'. На підставі її актуалізації компоненти вступають у гіпонімічні зв'язки і вживаються як когіпоніми.

Особливість цієї лексико-тематичної групи – її наповненість запозиченими термінами, а також такими, що вийшли з ужитку і сьогодні вже виконують функцію історизмів: ***Амортизація (уморення)*** *– се на око зовсім невинна штука – сплата довгу частями* (1, 107); *Але се ще не ціла сума* ***тягаря індемнізаційного****.., що мусив би то чи то край, чи держава, а в останній лінії селяни і всякі робочі люди заплатити за знесену панщину* (1, 108).

Окрему лексико-тематичну групу формують виявлені у мові економічних праць І. Франка **назви сукупності цінностей** (*гроші, активи, пасиви, фінанси, капітал, оборотний капітал, постійний капітал* тощо. Пор.: Пор.: *...одержані* ***гроші****, се, власне, затягнена позичка, бо продані обліги треба потім рік річно сплачувати, а то* ***капітал*** *і проценти* (2, 241); *... орендарі емфітевтичні сталися необмеженими властителями посіданих ґрунтів, їх річну* ***оренду скапіталізовано****, і той* ***капітал*** *вони мусили сплатити* (1, 108); *Гадаємо, що така аргументація недоречна, бо в такому разі кожна торговельна спілка прагнула б зменшення* ***оборотного капіталу****...* (2, 284). Прикметно, що з усіх розглядуваних економічних термінів ці одиниці майже в повному складі і без семантичних змін увійшли до складу сучасної економічної термінології.

Отже, словник економічних праць І. Франка формують два визначальні фрагменти – загальновживана книжна лексика та власне економічні терміни. У свою чергу, структуру, системність і повноту власне економічного словника висвітлює його лексико-тематична класифікація, здійснена за ознакою

наявності певної інтегральної семи. Терміни, які входять до складу лексико-тематичних груп «назви засобів платежу», «назви закладів, які здійснюють фінансово-кредитні операції», «назви фінансово-кредитних документів і цінних паперів», «назви грошового результату фінансово-кредитної операції», «назви суб'єктів діяльності. найменування осіб, які беруть участь у фінансово-кредитних операціях», «назви фінансово-кредитних операцій та фінансових дій», «назви фінансових стягнень», «назви сукупності цінностей», засвідчують історичну динамічність: одні одиниці периферизуються, залишаються у мові як історизми, інші збережені у системі сучасної економічної термінології без семантичних змін.

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ

Надія Сологуб

З ПРАВДИВОЮ ПОШАНОЮ – ВАШ І. БАГРЯНИЙ... (МОВА ЛИСТІВ ІВАНА БАГРЯНОГО)

Ім'я Івана Багряного, письменника, публіциста, громадсько-політичного діяча сьогодні добре відоме в Україні. Активно вивчають його творчу спадщину, зокрема її мовний вияв.

На окрему увагу заслуговує, на наш погляд, мова його листування, в якій знайшли відображення світоглядні позиції активного антисталініста, поборника незалежності України, а також факти його особистого життя (майже 20 років з політичних причин він жив, творив і займався громадсько-політичною діяльністю в еміграції).

Матеріалом для розвідки послужили листи (понад 500) Івана Багряного до відомих осіб культурно-громадського та політичного життя української діаспори, зокрема до співпрацівників УРДП (Української революційно-демократичної партії), яку він заснував після Другої світової війни і очолював до кінця життя, а також близьких до партії осіб. Це листи про з'їзди, наради, пленуми ЦК УРДП, її крайових організацій в інших державах, про діяльність братніх організацій і т. ін. Йдеться тут також про труднощі видання своїх літературних творів, а інколи – й про особисті справи, зокрема про стан здоров'я (значну частину свого життя І. Багряний провів в лікарнях, санаторіях у зв'язку з туберкульозом). Все

це наклало відбиток на стиль, мовне оформлення листів, які не можна назвати ні суто діловими, ні суто особистими.

З мовного погляду листи цікаві ще й тому, що вони відображають переплетення тенденцій закоріненої української мови (І. Багряний родом з колишньої Полтавщини) з тенденціями у мові української діаспори.

Відразу зауважимо, що видавництво, яке випускало листи, намагалося зберегти їх правопис (Тут і далі цитуємо за виданням: Багряний Іван. Листування. У двох томах. Том перший (1946-1963)/ Упорядкував Олексій Коновал. – К., 2002). Основою мови листування Івана Багряного є суспільно-політична та видавнича лексика, яка мало чим відрізняється від відповідних шарів лексики материкової України. І це не дивно, оскільки Іван Багряний як мовець, як письменник сформувався саме тут.

Ідеологія, боротьба, партійний лідер, більшовики, совєтські фальшивники, політичний рух, еміграція, революція, провокативні листи, партійні колеги, українська справа, партійна ініціатива, прокламації, екзиль, фракція, коаліція, корупція тощо – найуживаніші слова та словосполучення в текстах листів про діяльність Української революційно-демократичної партії (УРДП) та газети «Українські вісті» (УВ). При цьому слова і сполуки такого типу «пересипані» розмовними словосполученнями та словами на зразок: *потасовка, драчка, лавірувати, склочники, похерити, біліберда, юринда, жабомишодряпівські склочники, горлохвати, вичухатися, розгільдяй, розмаха*, напр.: *Для чого, всупереч фактам життя самого, сіяти в масах дефетизм і зневіру, **ставлячи** справу нашої боротьби **в безвихідь**?; Концепція наша: «більшовизм прийшов на історичну арену через революцію, через революцію має й загинути. Ті закони, що його породили, є його ж **ахіллесовою п'ятою**, й вони його «**зітруть з лиця землі**»* або …*Ваша стаття зачепилася за увагу Ваших колег, змусивши й мене писати до Вас цього листа. Думаю, що поява її… на шпальтах УВ» **наробила би** великого **рикошету**… **Збила** би багатьох людей **з пантелику*** (до Віталія Бендери 1958 р.).

Природніми в текстах про видавничу справу є вживання: *видавнича справа; авторське право; видати за власний кошт; укласти договір; внести поправки, передовиця, газетні*

шпальти, часопис, рукопис, стаття, бюлетень. Є тут і професійні жаргонізми: *«почистити» матеріал; «причесати» статтю, «пересівати» матеріал* тощо.

Значну частину лексики листів займають назви (в основному у формі абревіатур) партій, державних органів, зокрема радянських, хоч саме слово «радянський» у листуванні не вживається, його заступає лексема «підсовєтський», напр.: *Перекладачі зовсім не розуміють багатьох слів та понять з* ***української підсовєтської термінології****, а без них книга не матиме того колориту, який вона має.* В іншому місці – *перекладачка знає українську мову західну нашу, але не знає* ***підсовєтської****, з її безліччю новотворів і специфічних термінів, яких немає в жодних світових словниках… Всі оті ВЧК, ОГПУ, УГБ, ЦЕРАВКОПи,* ***«чорні ворони», стукачі, сексоти, конвоїри, корпуси, оперативники*** і т. ін (До Данила Завертайла, 1962 р.).

У мові листів впадає в око надзвичайно активне вживання фразеологізмів. Наводимо далеко не повний перелік їх, в основному з І тому двотомника: *молоти язиком; перти плуга; авгієві стайні; горить як мокра ганчірка; роззявити рота; сам, як палець; лити помиї на голову; бути не вартим; не варте виїденого яйця; мишачі проблеми; чортові кваси; піч, від якої танцюють; собаки брешуть – значить їдемо; витанцьовувати халяндру на голові; працювати на повних парах; мати живчик; песій обов'язок; ані сучка, ані задоринки; переписатися у муринів; піднімати на щит; плювати в люце; накаляти на голову; випасти з життя; лежати черговою турою; бути пігмеєм; взяти за шиворот; заварити кашу; бути маленькою сошкою; все буде «окей»; заховати голову в пісок; урізати поли; зітерти грань; піти в опозицію; бити по пальцях; лити бруд; виганяти торгашів з храму; віддати когось на розп'яття; пущена качка (тобто плітка); кількість вилитої жовчі; обкрутити кругом пальця; сісти в гальошу; тримати хвіст морковкою; палка в колесо; тихою сапою; скрутити роги; укорочувати хвоста; не вдарити палець об палець* тощо, пор. у текстах: *традиція* ***чищення авгієвих стаєнь*** *дуже стара;* в *іншому місці – всяке* ***чищення авгієвих стаєн*** *– це прикра робота або : …Ви хочете непротивченства мерзости!*

А ви ототожнюєте всіх!... ми не оперували паскудствами. Ніколи. Це не наша зброя. Але ***бити по пальцях*** *ми мусимо. Ми намагалися завжди тільки* ***розчистити авгієві стайні*** *нашої дійсності. Бо їх треба розчистити.* Часто експресивність тексту посилюється вживанням декількох фразеологізмів в одному невеликому уривку, пор.: *Друже мій дорогий, – тут справа не в «заїлості» чи «нетерпимості»... Й хто* ***не хотів би «урізати поли»****, як каже наша народна приказка, та й не бруднитись? Але для нас стоїть питання так: або мусимо в ім'я спокою* ***заховати голову в пісок*** *і* ***дати на нашій голові витанцьовувати халяндру*** *усім, хто хоче, або – мусимо* ***знайти чітку грань*** *між тими ненависниками й нами і не дати їм* ***затирати грань****, яку ми провели таки нашою кров'ю, а всілякі невігласи хочуть ту грань таки зітерти й поробити нас «холуями», «москалями», «самоотверженими малоросами», «вислужниками ворога», його «п'ятою колоною* (З листів до Віталія Бендера).

Натрапляємо в листах і на біблійні вживання, які характерні також і художній творчості Івана Багряного, пор.: *Друже мій, я зовсім не дорожив ніколи й не дорожу тепер і поготів своїм «вождівством», і не боявся й не боюсь, що хтось його у мене відбере. Коли б то, Господи! І щоб перебрав його у мене разом з усіма від нього похідними, з тією* ***гіркою*** *нестерпною* ***чашею****, що я її п'ю ось кілька років* (лист до Семена Підгайного, 1957 рік); *Я хлиснув на цій справі* ***гіркого келиха*** *й з мене того досить буде на довгі-довгі роки (там само), також – «зробив це гордо і чесно, без* ***каїнових намірів****; Я з тобою ніколи не криводушив, тож... скажу тобі, що твоя заява буде страшним, смертельним ударом по Партії, як* ***удар Каїна*** *по голові* ***Авеля*** (Там само, 1956 рік). Говорячи про очищення лав партії від осіб, до яких немає повної довіри, Іван Багряний використовує євангельський сюжет про Христа, який виганяв торгашів із храму.

Фразеологізми листування Івана Багряного, як засвідчує зібраний матеріал, мають в основному розмовний характер, чим «знімають» значною мірою «сухість», стандартність ділових повідомлень, але водночас вони виступають клішованими згущеннями семантики тексту, допомагають долати просторові

й часові його рамки, співвідносити текст з реаліями особистого життя автора.

«Розріджувати» офіціоз листів допомагають також риторичні запитання та риторичні оклики, пор.: *Ми опинилися в ролі кози, яку доять і стрижуть, та ще й глумляться над нею.* ***Ну, не юринда?*** *Або – «Але якось треба би це пустити в рух…* ***Га? Як ти думаєш?*** *Якщо так – то дай завдання* (До Михайла Воскобійника», 1955). *Як живете, що новенького біля Вас? Як Ваші онуки? Скільки вже їх є? Бажаємо усім щастя й успіхів у житті». Нехай козацькому роду не буде переводу!* – етикетні кінцівки такого типу завершують часто ділові листи.

Мова листів зрідка позначена вживанням полонізмів, що є характерним для мовлення української діаспори часів Івана Багряного, пор.: *зрезиґнувати* (зректися, відмовитися), пор.: *Але всі ви мене змусите* ***зрезиґнувати*** *з самого навіть членства в УН Ради» – лист до Степана Вітвицького – Президента УНР в екзині, до якого Іван Багряний звертається як Голова Української Національної Ради*; *кольпартувати* (розповсюджувати): *Здається, 20% належить за* ***кольпартаж»*** *– до Василя Журахівського, 1957 р.;* ***опінія*** (точка зору, погляд): *…буде велика нагода випробувати нашу організованість… в організації світової* ***опінії*** *навколо цього питання* (до Петра Волиняка, 1954 р.); *гратулювати* (вітати): *Як-то кажуть,* ***гратулюю*** *тобі з нагоди великих успіхів колеги* (до Григорія Китастого, 1949 р.); *Дякую за* ***гратуляції*** *з приводу виходу «Тигроловів» по-німецьки* та ін. Автор вживає також польські слова *значіння, жáден, узгіднити***.**

Натрапляємо в листах на новотвори на зразок: *бандеріяда, чоботолизання, підфокусити, яловість думки, ураювання, уяскравлення*. Деякі слововживання такого типу виступають варіантами, пор. *літунська пошта* і *авіапошта.*

Привертають увагу гострі характеристики радянської системи: *страхітливе тло єжовщини*; *колгоспне рабство; комуністична зграя; колективістичне мракобісся; дурацька єдинонеділимість; комуністичний вислужник* (про О. Правдюка, автора статті «Куркульським шляхом», спрямованої проти Івана Багряного).

Іван Багряний був послідовним і різким антисталіністом. Це засвідчують його художня творчість, його публіцистика та його

листування, пор.: *сталінська червона сатрапія*; *сталінська брехня і провокація*; *сталінські прихвосні*; *той ідіот був корисний*, бо *його ідіотична політика вела до неминучої війни швидким темпом*.

Зразками гострої публіцистики виступають також тексти про національну церкву, пор.: *Якщо Україна хоче бути великою історичною нацією,… вона мусить «воздвигнути свого Мойсея»… Ви пишите, що багато молоді «сповідається й причащається». Ліпше б вони не сповідалися. Бо після двох чи пак трьох століть такого сповідання й пригощання умерла душа нації, перетворилася нація на зборище «хахлов» і «малоросов» відповідно до бажання сповідавших. Чи, може, Ви припускаєте, що московський патріарх і слуги його не випотрошують іменем Бога українську душу, ... бувши знаряддям «третьєго отдєлєнія»* (До П. Волиняка, 1954 р.).

Не можна також не звернути уваги й на інші публіцистичні, експресивно насичені відступи у більшості листів Івана Багряного, напр.: *Найганебнішим в нашій національній психіці було оте знамените «моя хата скраю». Це хахляцька, когутська мораль. І через цю мораль ми, власне, не маємо ані свободи, ані держави, ані пошани в світі*.

Досить часто натрапляємо в листах на мовознавчі міркування їх автора, пор.: *Приміром, Ви пишите, що десь уночі, під час стояння на варті, Вашу увагу полонив якийсь шерех чи тріскотнява. Я думаю, що це неточно сказано, бо поняття **полонити** має той внутрішній глибокий зміст, який може бути переданий словами – причарувати, захопити, приворожити – словом, узяти в полон своїми чарами, красою чи чимось. А в данім випадку йшлося про тривожне напруження нервів, у якім (напружені в очікуванні чогось) Вашу увагу звернув на себе якийсь підозрілий тріск чи шерех. Чи можна цей раптовий тривожний рефлекс віддати словом **полонити**?; Може, я просто причепливий до слів, вимагаючи від них максимальної точности, а сам і я в ім’я цієї точности слова завжди ладен пожертвувати т. зв. чистотою мови. Признаюсь, грішний. Не гнівайтесь на мене за цю мою заувагу* (До Дмитра Нитченка, 1958 р.).

Листи Івана Багряного засвідчують, що основою його творчості (незалежно від її жанрового вияву чи від місця проживання автора) завжди залишалась українська літературна мова. Вони допомагають глибше уявити світогляд, мовну особистість письменника і визначити його місце в історії літературної мови.

Алла Агафонова

ПТАШКОЮ ЗЛЕТІВ БИ ДОДОМУ, ТА КРИЛ НЕ МАЮ (МОВА ЕПІСТОЛЯРІЮ АНАТОЛІЯ ДОБРЯНСЬКОГО)

У сучасній українськІї лінгвістиці домінує антропоцентричний підхід, у межах якого наукові об'єкти вивчають передусім крізь призму особистості. Людина є своєрідним центром відліку в процесі аналізу різноманітних мовних явищ. Вивчення вияву антропозорієнтованих категорійних величин саме в епістолярному дискурсі змінюють стандартний, загальноприйнятий ракурс дослідження – адже листи не обтяжені функціями, що притаманні жанрам художньої та публіцистичної літератури. Саме в епістолярії автор постає перед реципієнтом самим собою, репрезентує свою особистість не завуальовано, а відверто, щиро. Невимушеність, вільне оперування мовними засобами індивідуалізує мову автора епістолярного тексту.

Як слушно зауважує С. Шабат-Савка, 'епістолярний дискурс дає змогу дослідникові глибше пізнати не тільки мовостиль, індивідуально-авторський почерк, а й національну історію, ту історичну добу, в якій жив і працював автор, ознайомитися з його емоційно-почуттєвим станом, прагненнями, бажаннями, а отже – з інтенціями, які слугували імпульсом для написання листів. Це глибоко особистісний тип мовленнєвої діяльності, що репрезентує суб'єктивний пласт індивідуальних одкровень адресанта' (Шабат-Савка С. Вербалізація комунікативних інтенцій в епістолярному дискурсі Ольги Кобилянської //

Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Збірник наукових праць. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т., 2013. – Вип. 697 – 699 : Слов’янська філологія. – С. 358).

У листах виразно вербалізується емоційно-чуттєва сфера мовної особистості. Мовне оформлення емоцій, почуттів та відчуттів є складним та багатоаспектним явищем, адже коло людських емоційно-чуттєвих виявів безмежне, і для їх передачі існує ціла система мовних засобів – фонетичних, лексико-граматичних, стилістичних.

Анатолій Добрянський – літературознавець, культуролог, невтомний працівник освітньої ниви, почесний громадянин міста Чернівців, людина енциклопедичних знань, залишив яскравий слід в історії культурно-мистецького життя Буковини ХХ – початку ХХІ століття. Його листи до матері, вміщені в однойменному виданні, що упорядкувала Елеонора Соловей (Добрянський Анатолій. Листи до матері. – Чернівці, 2014; далі Листи), розкривають багатогранність емоційно-чуттєвого простору особистості вченого. Епістолярій А. Добрянського охоплює значний період життя автора – від вступу його в університет до переїзду матері Фаїни Василівни до сина в Чернівці (1952 – 1968 рр.). Елеонора Соловей у передмові до видання зазначає, що листування А. Добрянського з матір’ю – це ‘правдива повість про довірливі й душевні стосунки матері й сина, і водночас своєрідна хроніка студентського життя, прецікаві відомості про місто, університет, армійські літні збори, редакцію обласної газети, літературні об’єднання, про подорожі, плани та сподівання’ (Листи, С. 6).

Нестримний сум, тугу за домівкою, тривогу за мамине здоров’я у листах періоду першого року навчання в університеті юнак виражає цілим комплексом мовних засобів: оцінними лексемами, фразеологічними одиницями, стилістичними прийомами порівняння, побудовою синтаксичних одиниць, інтонаційним оформленням: *Одержав від тебе листа й так* ***ніби дома побував****, і* ***повеселішав*** *зразу. За тобою і за домом я* ***заскучав страшенно****, здається,* ***на крилах злетів би*** *в Романківці* (Листи, 20.IX.1952); *Здрастуй, мамо! Чому ти нічого не пишеш? Мені* ***аж страшно*** *робиться, що нічого не*

знаю про тебе. ***Може яке нещастя прийшло до нас в дім? Втішаюсь*** *однією думкою, що може твої листи до мене не доходять* (Листи, 1. ХІ. 1952). Відчуття суму виразно передають порівняльні структури, зокрема так званий образний “орудний порівняння» як елемент складносурядного протиставного речення, наприклад: *Мамусю, рідна моя, якби ти знала, як мені тяжко зараз!* ***Пташкою злетів би додому, та крил не маю*** (Листи, 1.ХІ.1952).

Хлопцеві дуже не вистачало спілкування з матір’ю, яка була його щирою порадницею та підтримкою: *Заготував зараз оцих два великих аркуші чистого паперу і постараюсь написати про все, що в голову налізе* (14.12.1956 р.); ***Хотілося б писати й писати****, та поки що обмежусь цим, бо «остання догорає моя свічка лойова», як писав Руданський* (Листи, 27. ХІ. 1952).

Почуття глибокої синівської любові відтворено системою обрамлювальних етикетних формул – привітання та прощання. Це і пестливі форми звертання, й емоційно-експресивні прикметники та прислівники, різного роду повтори, окличне оформлення вітальних та прощальних конструкцій: *Здрастуй,* ***мамусю****!; Здрастуй,* ***люба*** *мамо!; Здрастуй,* ***дорогенька*** *мамо!*; *Здрастуй,* ***рідненька мамусю****! Бувай здорова!* ***Міцно-міцно цілую****; Цілую* ***міцно-міцно й безліч раз***; Цілую безліч разів (Листи, 27. ХІ. 1952).

Про те, яким нелегким було студентське життя, хлопець розповідає, використовуючи влучні народнорозмовні фразеологічні вирази, метафоричні конструкції, повтори: *По старослов’янській мові ми закінчили вчити кирилицьку й глаголицьку азбуку і зараз читаємо старовинні тексти. Вірно ти казала, що «юси» і «єрчики»* ***в гріб загонять*** (Листи, 20.ІХ.1952); *Тут такий порядок – не буде всіх конспектів, значить заліку не приймуть, а я не хочу, щоб з самого початку* ***їхати на такому ненадійному «коні»*** (Листи, 27. ХІ. 1952); *Роботи дуже багато, особливо писанина набридає:* ***пиши й пиши безкінечні*** *конспекти* (Листи, 20.ІХ.1952).

В епістолярії А. Добрянського фіксуємо конструкції оцінки власних дій та станів, що засвідчує самокритичність автора, його прагнення до самовдосконалення. Так, іронічним відтінком позначена конструкція самооцінки у листі з санаторію на

Київщині. Юнак, який не звик до розкоші відпочинку, бо завжди невтомно працював, так починає листа: *Дозвольте передати Вам мій* ***ледарський*** *курортний привіт і побажати успіхів у роботі. Це досить цікаво: звикнути до систематичної праці і опинитися раптом на положенні* ***нероб****. Я* ***співчуваю*** *тим Агам Щукам, які по три місяці бувають на курортах. Справді, тут* ***збожеволіти можна*** *робочій людині за три місяці* (Листи, 1. IX.1956). Супровідний підпис до фото, яке А. Добрянський надсилає матері, також позначений самооцінкою з дещо іронічним відтінком: *Посилаю любительське фото.* ***Погане, але я і в дійсності не красень*** (Листи, 24.XI. 1955). Критично ставиться хлопець і до власних емоційних станів, спричинених різними життєвими обставинами. У конструкціях такого типу широко вживані слова з переносним значенням у структурі складного речення, стилістичні прийоми антонімії та синонімії, підсилювальні частки: ***Холодно жити*** *на світі, коли* ***радість і щастя*** *– рідкий гість у твоєму домі, коли не задумуючись* ***оддаєш людям тепло свого серця, а у відповідь не одержуєш нічого****.* ***Аж*** *самому* ***страшно****: яким я став песимістом, до чого це все дійде* (Листи, 14.XII. 1956). У таких самокритичних конструкціях розкрито життєві пріоритети юнака, його морально-етичні цінності: ***Непрактичний я страшно****. Уже безліч цікавих книжок пропустив, які варто було б мати у своїй бібліотеці; втратив чомусь інтерес до всього, сиджу в гуртожитку* ***як ведмідь в берлозі*** *– ні в кіно не ходжу, ні в театр* (Листи, 5. IV. 1957).

Виражаючи різноманітні емоційно-почуттєві переживання, А. Добрянський послуговується й арсеналом просторічних розмовних засобів, які, як відомо, вдало взаємодіють із літературними мовними структурами, доповнюють і поширюють експресивні засоби епістолярного стилю. Такі слова та звороти, що загалом нехарактерні для мови автора, ніби «вириваються» в моменти емоційних станів: *Мені було дуже* ***обідно****, коли прочитав твою розмову з Майданюком* (27. XI. 1952 р.); *Я в ці дні в лікарню не ходив****: ну її к бісовій матері****. Од їхніх ліків тільки голова ще дужче болить, та, в додачу, щоденно доводиться на трамваї тратити карбованців 2, бо до психлікарні більше як п’ять кілометрів*

(Листи, 8. III. 1953); *А погані умови ось в якому відношенні: по-перше, в гуртожитку хлопцям дали найгірші кімнати, в яких холодно,* ***як у псарнях*** (Листи, 27. XI. 1952); *Стипендія ще не скоро****, грошей ні коп'я ні в кого****, так наше студентство в парк лізло,* ***аж паркани тріщали*** (Листи, 24. V. 1953). Уживання розмовних лексем стилістично мотивоване і сприяє відтворенню живомовних структур у художніх текстах, адже народнорозмовні слова і стійкі словосполучення, на думку Д.Баранника, – це 'безбережне море, в якому віддзеркалюються особливості мовної свідомості людей певної історичної доби, їхнє образне мислення, формується лексика, яка без них була б позбавлена важливих характеристично-змістових та художньо-образних складників' (Баранник Д. Х. Народнорозмовний складник лексичної та фразеологічної систем національної мови// Мовознавство. – 2008. – № 4–5. – С. 31).

У листах-одкровеннях до матері А. Добрянський послуговується багатим фразеологічним арсеналом, використовує влучні народні вислови для опису емоційно-відчуттєвих станів у різноманітних життєвих ситуаціях: *Але, як завжди, хороших людей чомусь доля закидає* ***за тридевять земель****, а* ***паскудь усяка*** *щоденно тобі* ***очі мозолить*** (Листи, 10.VI. 1957); *В редакції, каже [Демочко], зібралося половина росіян, а половина євреїв, вони* ***зігріли собі місця, псують повітря*** *і довели газету до того, що навіть її українська назва звучить іронічно* (Листи, 16. 08. 1957); *Насамперед – у мене нічого хорошого немає, а поганого –* ***хоч відбавляй****, та нікому* (Листи, 14. 12. 1956).

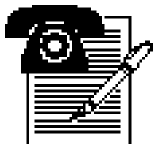
Юнак щирими листами засвідчує свою безмежну довіру до матері, синівську повагу: питає поради, ділиться планами на майбутнє, довіряє свої перші поетичні спроби – він бачить в особі матері надійну підтримку, порадника, справжнього друга. У листах автор виражає дуже особисті почуття та переживання, послуговуючись засобами інтимізації мовлення сина з найріднішою на світі людиною: сердечними звертаннями, питальними конструкціями: ***Мамо, рідна моя, хіба про все розкажеш у листі, та й не варто – у кого тих неприємностей немає?*** *Ніколи ще мені не було так важко, як зараз. Ні в чому не щастить, нічого не клеїться. Опустився*

так, що й самому себе часом соромно (Листи, 14. 12. 1956). До таких інтимізуючих засобів зараховуємо і вставне слово ***віриш***, яке допомагає авторові максимального наблизити епістолярне спілкування до усних діалогічних умов, переконатися в підтримці матері: ***Віриш**, мамо, за цим листом я побачив людину, живу людину – сина, чоловіка, батька – що заплуталась у постійних труднощах і невдачах, шукає свого пристанища в житті, болісно шукає і поки що не може знайти. З якою гіркою іронією пише він про те. що став «справжнім пролетарем». Чудак, цим гордитися треба, шкода, що раніше не наважився на це* (Листи, 8. VIII. 1959); *Соромно, що я уже працюю, заробляю непогано, а тобі доводиться висилати гроші. Але, **віриш**, нікуди не трачу – не пиячу дуже, не скуповую усяких книг, дуже рідко ходжу в кіно, – а однак не вистачає* (Листи, 30. 11. 1957); *Виключили його [Михайла Бабія] і з університету, і з комсомолу. **Віриш**, я анітрохи не співчуваю. Для людей, хворих зазнайством, корисна і навіть необхідна така «встряска» в житті* (Листи, 18. VI. 1959).

У листах до матері спостерігаємо становлення Анатолія Добрянського як культуролога: з юних років любив театр, кіномистецтво, знався на оперному та естрадному мистецтві, любив симфонічну музику та балет. Будучи палким театралом, хлопець ділиться з мамою враженнями від переглянутих вистав та кінофільмів. Мабуть, і Фаїна Василівна цікавилася мистецьким життям, оскільки у листах син часто коротко переповідає сюжети, надсилає тексти пісень. В одному з листів автор зізнається матері: *Зараз слухаю естрадний концерт і забуваю навіть про те, що завтра латинська мова, мовознавство, теорія літератури, російська мова... і ціла купа різних справ* (Листи, 30.XI.1952). Юнак дуже переймався, коли не було можливості відвідувати мистецькі заклади: *Повір, мамо, що я в цьому місяці ще ні разу не був ні в театрі, ні в кіно. **Відстав, як барсук, що в норі сидить*** (Листи, 24. XI. 1955). Іноді юнак торкається теми мистецтва і наче забуває про всі інші життєві реалії – про нестримні побутові умови, недоїдання, завантаженість навчанням. Автор листів використовує широку палітру мовних засобів для відтворення вражень від переглянутого, для передачі

оцінних характеристик героїв творів чи їх виконавців: *Недавно дивився концерт циганського ансамблю.* ***Щоб ти знала, мамо, як мені сподобався він!*** *Співали чудові пісні: «Тишь вечерняя» і «Парень в красной рубашонке» з кінофільма «Живой труп», «Скажи, бродяга» і «Колхозную» з кіно «Последний табор», пісні із спектаклів циганського театру «Ромен»: «Предолина», «Шансонетка», «Моя гітара», «Тройка», «Старый цыган». Заслужена артистка РРФСР Клавдія Каталінська виконувала циганські романси класиків рос. музики: Чайковського, Рубінштейна, Танеева. Артистки Ольга Деметр-Чарська, Маша Червонна, Ляля Чорна співали стар[ов]инні циганські романси та вальси. Я тобі перепишу один тільки з цих вальсів і* ***ти сама переконаєшся, що вони дійсно хороші****.* ***А як танцює циганія!*** *Всі грають на гітарах, всі красиві, молоді, правда, було й четверо стариків. На всіх атласні, чи шовкові, костюми, бо дуже блищать. На плечах величезні циганські хустки.* ***Ну, ти, мабуть, сама уявляєш, яке це все красиве на сцені****. Оце і все, що* ***було хорошого*** *за останній час, що,* ***ніби свіжа вода, збризнуло міщанську затхлість цього «турецького» містечка*** (Листи, 30.XI.1952). Саме в таких описах простежуємо перші спроби юнака як культурно-мистецького критика. Це була об’єктивна глядацька оцінка, яка надалі стане професійною, переросте у сенс життя майбутнього культуролога. Різноманітність емоційних відчуттів від переглянутих постановок представлена порівняннями, у тому числі й зіставно-протиставними у поєднанні з оцінними прикметниками: *В драмтеатрі дивився «Собор паризької Богоматері», «Честь замолоду», «Свадьбу з приданим», «Горе від розуму». Завтра йде «Калиновий гай» і «Вій, вітерець». Якщо буде час, піду дивитись. Майже всі головні ролі виконує Величко. Так він* ***статний, високий, красивий, а от грає зовсім без почуття, просто як дерев’яний****. Чацький – це* ***не людина, а вогонь****, а у Величка він виходить,* ***як лялька на мотузочках*** (Листи, 20.IX.1952). Непозитивні враження від перегляду кінофільму передано фразеологізмом *ні риба ні м’ясо*: *Дивився фінську кінокартину «Песни скитальца». Музика хороша,* ***виконавці хороші, а сюжет «ні риба, ні м’ясо»*** (Листи, 20.IX.1952).

Листи до матері Анатолія Добрянського засвідчують, що коло вербалізації емоційно-чуттєвих переживань в епістолярному тексті репрезентовано досить широким арсеналом лексико-граматичних засобів та стилістичних прийомів: словами з переносним значенням, оцінними словами, розмовно-просторічною лексикою, фразеологізмами у структурі різних типів синтаксичних побудов, вставними компонентами, порівняннями та повторами.

НАШІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

АТОШНИК ЧИ АТОВЕЦЬ?

Антитерористична операція спричинила появу пов’язаних із нею слів. Спочатку утворили специфічну ініціальну абревіатуру *АТО*, у якій поєднали перші звуки префікса ***анти-*** прикметника *терористична* та іменника *операція.* Згодом з’явилися однослівні назви учасників *АТО – АТОшник (атошник)* і *АТОвець (атовець)*, напр.: *...обіцяну “верхами” землю **АТОшникам** фактично не виділяють...* (Україна молода, 1.12.2015); *Центр допомоги **АТОовцям** створили на Черкащині* (Про село, 08.10.2015); *На Вінниччині протези **атовцям** роблять з пластикових кришок; У Ватутіному зустріли **АТОовця**, який більше року перебував на фронті* (Нова доба, 18.09.2015). Назву *атошник* утворено за зразком російської мови, бо саме для неї характерні найменування осіб на ***-шник*** від абревіатур, що закінчуються голосним, пор. рос.: *ГАИ – гаишник, ПТУ – петеушник, КПИ – капеишник.* Назва *атовець* відповідає українському зразкові відабревіатурного творення, оскільки в ній суфікс ***-ець*** приєднаний до твірної основи *АТО* за допомогою структурної прокладки ***-ов-***, що усуває збіг голосних ***о*** та ***е*** на словотвірному стикові, пор. такі самі: *НАТО – нат**овець**, сільпо – сільп**овець**, УНСО –унсовець.*

Отже, українською мовою учасника *АТО* правильно називати *атовець**.***

Катерина Городенська

БУКВАЛЬНИЙ – БУКВАЛІСТСЬКИЙ

Одні автори вживають прикметник *буквальний*, інші – *буквалістський* чи навіть *буквалістичний* зі значенням ‘створений за зразком будови відповідного слова чи словосполучення іншої мови, точний за формою, дослівний’. Чи можна використовувати всі ці прикметники в українській мові? Ні, не можна. Суперечить нормі *буквалістичний*, утворений подібно до російського *буквалистический.* Два інші прикметники розрізняються відтінками свого спільного значення та стилістичним забарвленням: *буквальний* означає “точний за формою, дослівний” і уживаний тоді, коли таку точність потрібно просто констатувати, а не оцінювати; *буквалістський* за значенням тісно пов’язаний із негативно забарвленим словом *буквалізм*, що виражає формальне слідування чому-небудь, сліпе копіювання оригіналу, тому він доречний там, де треба негативно оцінити дотримання зовнішньої форми в чомусь на шкоду суті.

Отже, значення відповідності чого-небудь оригіналові за формою прикметник ***буквальний*** передає нейтрально, а ***буквалістський*** – негативно.

Катерина Городенська

ВИКОРИСТОВУВАТИ – ВЖИВАТИ

У підручниках з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів можна прочитатати такі настанови і завдання: *Правильно* ***використовуйте*** *наведені слова!; Для зв’язку речень у тексті* ***використовуємо*** *такі слова: тоді, спочатку, потім, цей, ці, він, вона, вони*.

Слово *використовувати* має значення «застосовувати, вживати що-небудь з користю, користуватися чимсь!» (СУМ, Т. ІІ). *Використовують* ***папір, фарби, землю, природні копалини, камінь, силу*** тощо, тобто все те, від чого можна отримати певну користь, напр.: *О, хитра се штука, той князь!* ***Використовувати силу чоловіка****, виссати його, мов спілу вишню, а кістку кинути геть*! (І. Франко); *Шістдесят п’ять*

гектарів ще стоять [необроблені]. А погода, дивись, яка! Кожну ***погожу днину використовувати*** *треба* (А. Головко); *Сьогодення вимагає від нас навчитися правильно і раціонально* ***використовувати воду, грунти, природні копалини****. Від цього залежить майбутнє всього людства* (З науково-популярної літератури).

Слово *уживати* (*вживати*) має значення «застосовувати що-небудь завжди, постійно або з певною метою» (СУМ, Т. X). Саме така семантика зумовлює лексичну сполучуваність: *уживати слова, речення, жести, звертання, антоніми, синоніми* тощо, напр.: *Вона [баба]* ***вживала*** *старинні* ***слова****, яких діти не розуміли* (М. Коцюбинський); *Не забуваймо народних прислів'їв і приказок. Частіше їх* ***вживаймо*** *і наша мова буде багатою і природною* (З науково-популярної дітератури).

Частіше слово *уживати* поєднується зі словами на позначення їжі напоїв тощо і є синонімом до лексеми *споживати*, напр.: *Чи то не маєш ваги, що змалку пили ми повітря Римських священних горбів та* ***сабінських маслин уживали****?* (М. Зеров).

Отже, авторам підручників радимо формулювати речення так: *Правильно* ***вживайте*** *наведені слова!; Для зв'язку речень у тексті* ***вживаємо*** *такі слова: тоді, спочатку, потім, цей, ці, він, вона, вони*.

Тетяна Коць

ДОКУМЕНТ *ПОКАЗУЮТЬ*, А НЕ *ПРЕД'ЯВЛЯЮТЬ*

Для багатьох, на жаль, стало звичним уживання дієслів *пред'являти / пред'явити* в словосполученнях на зразок *пред'являйте квитки, пред'явіть документи, пред'явити претензії до якості виконаної роботи, пред'являти високі вимоги до знань, пред'явити рахунок за надану послугу* і т.д., утворених подібно до російської мови. В українській мові ці дієслова в складі поданих словосполучень мають різні відповідники, пор.: ***предъявите*** *билет (документ) –* ***покажіть*** *квиток (документ);* ***предъявить*** *претензии к качеству*

выполненной работы – ***висунути*** *претензії до якості виконаної роботи;* ***предъявлять*** *высокие требования к знаниям –* ***висувати*** *високі вимоги до знань;* ***предъявить*** *счет за предоставленную услугу –* ***виставити*** *рахунок за надану послугу.*

Отже, в українській мові замість ***пред’являти / пред’явити*** потрібно вживати ***показувати / показати*** *(квиток, документ),* ***висувати / висунути*** *(претензії, вимоги),* ***виставляти / виставити*** *(рахунок).*

Катерина Городенська

НЕ *ПРИВОДЬТЕ НІЧОГО У ВІДПОВІДНІСТЬ*…

В офіційно-діловому вжитку, особливо в мові українського законодавства, узвичаївся штамп *приводити / привести щось у відповідність із чим-небудь (до чого-небудь)*, пор.: ***Закон*** *про опозицію треба* ***привести у відповідність із Конституцією*** (Дзеркало тижня, 14.01.2011); *Не пізніше ніж за три місяці* ***країна повинна привести своє законодавство у відповідність з вимогами*** *Європейського союзу* (Високий Замок, 02.06.2013); *Найперше, що потрібно, – відродити,* ***привести у відповідність до Конституції****, принцип розподілу права* (Тиждень, 29.11.2012); *Одночасно на адресу Київської міської ради суд скерував окрему ухвалу, де просив* ***привести у відповідність до вимог Конституції місцеве положення*** *про порядок проведення відповідних заходів* (Українська правда, 28.02.2013). Цей штамп став звичним тому, що він є буквальним перекладом російського *приводить / привести что-либо в соответствие с чем-нибудь*. Українською мовою його значення правильно передати як *узгоджувати / узгодити що-небудь із чимсь*, пор: ***Закон*** *про опозицію* ***узгодити із Конституцією;*** ***Україна повинна узгодити*** *своє* ***законодавство з вимогами*** *Європейського союзу;* ***Документ*** *рекомендовано* ***узгодити з нормами*** *чинного законодавства.*

Отже, замість ***приводити / привести щось у відповідність із чим-небудь (до чого-небудь)*** потрібно вживати ***узгоджувати / узгодити що-небудь із чимсь***.

Катерина Городенська

ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ – ПОЛІЦІЙНИЙ – ПОЛІЦІЯНТ

Зовсім недавно до українського вжитку ввійшло слово *поліція* на означення нового державного органу, створеного для охорони громадського порядку. Відразу почали вживати і похідний від нього прикметник *поліцейський* та відприкметниковий іменник *поліцейський* зі значенням особи, яка працює (служить) в поліції: *В Україні з'явиться єдиний* ***поліцейський*** *спецпідрозділ – "Корпус оперативно-раптової дії"* (Інсайдер, 13.03.2015); *Наступного тижня* ***поліцейський*** *патруль повністю замінить міліцію в аеропорту "Бориспіль" і на трасі Київ – Бориспіль* (Україна молода, 5.10.2015); *Звертаючись до людини,* ***поліцейський*** *зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та показати на її вимогу службове посвідчення, не випускаючи його з рук* (Права, обов'язки і повноваження національної поліції); *Тепер* ***поліцейський*** *у Львові чи в будь-якому іншому українському місті повинен патрулювати визначену територію… та забезпечувати охорону громадського порядку* (Львівський портал, 21.04.2015). Проте прикметник *поліцейський* утворений не за українським, а російським зразком, бо в ньому перед суфіксом **-ськ-** використано структурну прокладку **-ей-**, пор. російські *милицейский, полицейский, армейский* та ін. В українській літературній мові від іменників на **-ія** прикметники утворюють переважно за допомогою суфіксів **-н-** (пор.: *Біблія – біблійний, коаліція – коаліційний*) або **-ськ-** (*армія – армійський*). Від слова *поліція* органічним для української мови є прикметник *поліційний*, який подають перекладні російсько-українські словники (щоправда, на другому місці, після прикметника *поліцейський)* і який був уживаний, пор.: *Там його* [Кониського] *держали під* ***поліційним*** *доглядом…* (І. Франко); *То не* ***поліційний*** *свисток, то свисток спортивний* (Пігмаліон, перекл. О. Мокровольського); *…всі матеріали про УВО-ОУН з* ***поліційних*** *архівів колишньої польської та гітлерівсько-німецької держав… опинилися в руках большевиків* (П. Мірчук. Нарис історії ОУН).

Так само потрібно замінити і поширену сьогодні неукраїнську назву *поліцейський*, якою іменують особу, що

працює в поліції. Зважаючи на помітне в мовній практиці намагання утворювати від іменників на **-ія** назви осіб за допомогою суфікса **-янт** (пор.: *коаліція – коаліціянт, міліція – міліціянт* та ін.), рекомендуємо для вжитку назву *поліціянт*, якою вже послуговуються автори деяких видань, пор.: *Патрульні **поліціянти** допомогли оформити всі знайдені речі* (Львівська газета, 6.10.2015); *Бажання стати новими **поліцянтами..** висловило понад 30 000 українців, які подали заявки на конкурс* (BBC Україна, 25.02.2015).

Отже, українською мовою органічніше вживати ***поліційний*** замість ***поліцейський*** та ***поліціянт*** замість ***поліцейський.***

Катерина Городенська

СПРАВДІ – НАСПРАВДІ

У писемному вжитку дехто ставить кому після прислівника *насправді* (напр.: ***Насправді,** це двоскладне речення; **Насправді,** вони мужні герої*), тобто вважає його вставним словом, подібно до *справді.* Проте прислівники *насправді* і *справді* не рівнозначні. Вони збігаються лише у своєму першому значенні – “так, як у дійсності, реально, наяву”, пор.: *На вигляд йому значно менше років, ніж є **насправді*** (О. Копиленко); *Не знаю, чи **справді** воно так, чи то мені приснилось…* (О. Довженко). Відмінне в них те, що *справді* вживають ще і як вставне слово для підтвердження правдивості, вірогідності чого-небудь, напр.: *Дівчинка, **справді,** як та квіточка, розпускається; таке славне дитяточко* (Марко Вовчок). *Насправді* не буває вставним словом.

Отже, *справді* і *насправді* взаємозамінні в межах свого основного прислівникового значення. На відміну від ***справді*** прислівник ***насправді*** не вживають як вставне слово, тому кому після нього не можна ставити.

Катерина Городенська

СТВОРЮВАТИ – УТВОРЮВАТИ

У підручниках з природознавства, біології, географії можна прочитати такі твердження: *Штучно висушуючи болота,*

створювали *нові родючі поля і луки, що часто негативно впливало на природні процеси рослинного і тваринного світу*.

Слово *створювати* має значення «давати життя, існування чому-небудь, формувати що-небудь» (СУМ, Т. ІХ) і має таку лексичну сполучуваність: *створити землю, мову, машину, породу тварин, різновид рослин, поему, фільм* тощо, напр.: *Ні, їх [**тварин**] **створила** земля, що й тепера дає їм поживу, що породила своєю охотою, з власної волі* (М. Зеров); *Одірваність од народу, од його життя й інтересів викликає у галицьких українців бажання **створити** вищу, делікатну, немужицьку **мову*** (М, Коцюбинський); *Я взявся ліпити нову рослину, **створювати** нову **породу*** (О. Довженко).

Слово *створити* можна вживати також у значенні «класти початок існуванню чого-небудь, організовувати щось» (СУМ, Т.ІХ). Створюють *репертуар, шоу, ілюзію* тощо.

Кажуть також: *створити умови, тишу, шум* – коли мають на увазі «робити можливим, наявним, підготовляти що-небудь, забезпечувати чимсь» (СУМ, Т. ІХ); *створити людину, обриси природи, долю* у значенні «окреслювати, визначати в основному, надаючи яких-небудь ознак, властивостей (СУМ, Т. ІХ), напр.: *Дивно **створює людей** природа: мало хто здоровший знайдеться в селі за Свирида Яковлевича, а от ні його сила, ні його прості риси обличчя не передалися дітям – обоє, крапля у краплю, пішли в матір* (М. Стельмах). Як бачимо, слово *створювати* містить сему ‘творчості’. Його вживання передбачає творчу дію суб’єкта.

Лексема *утворювати* має значення ‘робити що-небудь в процесі праці’ (СУМ, Т. ХІІ), що передбачає таку сполучуваність: *утворити коло, річку, болото, штучний сніг* тощо, напр.: *Двір запрудили вози, вози і вози як на ярмарку. Нескінченним чорним потоком розтікалися вони в різні кінці дворища, **утворюючи пробки*** (Г. Тютюнник); *Намагались [печеніги] забігти наперед, стиснути їх [руських воїнів] з боків, **утворити** нове **коло**…* (С. Скляренко).

Слово *утворювати* вживаємо також в значенні ‘викликати появу, виникнення чого-небудь’ (СУМ, Т. ХІІ), напр.: *На протилежність рослинам тваринні організми, як правило, можуть **утворювати білок** тільки з білкових речовин*

(З наук.-попул. літ-ри); *Між двома глиняними скелями, що* ***утворюють*** *вузькі* ***ворота****, вгорі – голубе небо, внизу – чиста, як сльоза, вода* (Г. Тютюнник). Лексема *утворювати* немає виразної семи 'творчості' на відміну від слова *створювати* і тому її сфера вживання – переважно природничо-технічна галузь науки, яка передбачає точні підрахунки, експерименти і чітко прогнозовані наслідки.

Отже, речення в підручниках треба сформулювати так: *Штучно висушуючи болота,* ***утворювали*** *нові родючі поля і луки, що часто негативно впливало на природні процеси рослинного і тваринного світу*.

Тетяна Коць

ТВЕРДИТИ – ЦЕ НЕ *СТВЕРДЖУВАТИ*

Нині помітне вживання дієслова *стверджувати* замість *твердити*, тому що автори, очевидно, уважають їх рівнозначними або ж синонімічними. Проте вони помиляються. *Твердити* означає 'говорити, повторювати те саме, наполягати на своєму', напр.: *Похмуро* ***твердив*** *Левко своє: – Зробимо з панів юшку* (М. Стельмах). Це значення підсилює субстантивований займенник *своє* або числівник *одно*, ужитий у ролі прислівника *постійно*, напр.: *Жінка з дивовижним терпінням слухала і знов рівним, ласкавим голосом* ***твердила*** *<u>своє</u>, завчене, видно, назавжди* (С. Журахович); *Ротний так і накинувся на них звіром, Стоять москалі та <u>одно</u>* ***твердять****: "винуваті!"* (Панас Мирний). Дієслово *стверджувати / ствердити* виражає четверо значень, спільним для яких є "впевненість, непохитність у встановленні, висловленні чого-небудь, підтвердження достовірності, правильності, остаточне офіційне схвалення чогось", напр.: *Раніш ніж храми будувать святі, Годиться правду* ***ствердити*** *в житті* (І. Кочерга); *Ретельні дослідження археологів, які знайшли на місці скіфських і старослов'янських стоянок деревне вугілля,* ***стверджують*** *слова Геродота. Тут були ліси* (С. Журахович); *Обережно витягнув він пожовклий пергамент. Це був привілей, виданий*

його батькові від короля Зигмунда-Августа, що ***стверджував*** *його шляхетські права і власність на землю* (З. Тулуб).

Отже, ***твердити*** і ***стверджувати / ствердити*** – це різні за значенням дієслова української літературної мови.

Катерина Городенська

ТЕХНОЛОГІЧНА ЧИ *ТЕХНІЧНА* ПЕРЕРВА?

Сьогодні біля залізничних кас можна прочитати оголошення: *Технологічна перерва з 10.00 год. до 10 год. 15 хв*. На жаль, у цьому оголошенні прикметник *технологічна* вжито неправильно, тому що перерву в роботі чого-небудь, зумовлену якимись зовнішніми обставинами, а не передбачену інструкцією з експлуатації пристрою, приладу механізму, тобто технологією використання їх у певному виробничому процесі, кваліфікують як *технічну*. З огляду на те, що перерви в роботі залізничних кас пов’язані з потребою здати гроші, отримані від продажу квитків, їх правильно називати *технічними*.

Отже, у розкладі роботи кас Укрзалізниці потрібно написати: *Технічна перерва з 10.00 год. до 10 год. 15 хв.; Технічна перерва з 11.00 год. до 11 год. 15 хв.*

Катерина Городенська

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Науково-популярне видання

КУЛЬТУРА СЛОВА

Випуск 83

Друкується за ухвалою
вченої ради Інституту української мови
НАН України

Відповідальний редактор *С. Я. Єрмоленко*
Випусковий редактор *С. П. Бибик*

Комп'ютерна верстка *О. Л. Мумінової*

Підписано до друку 30.12.2015 р.
Формат 60 х 84 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Обл.-вид. арк. 6,37. Ум.-друк. арк. 7,67.
Наклад 500 прим. Зам. № 1497-3.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41